

Предизвици

СПИСАНИЕ ЗА ОПШТЕСТВЕНИ ПРАШАЊА

НИЕ И ЖИВОТНАТА СРЕДИНА

НИТА СТАРОВА

*Сите сакаат назад кон природата.
Притоа, никој пешки*

Вернер Мич, германски афоризмичар

Како и изминатите зими, така и оваа повторно, загадувањето на воздухот, и пошироко – заштитата на животната средина, беа актуелни теми кои ја засегаа јавноста, медиумите и политиката. Од таа причина и се одлучивме во декември, кога започнавме да го планираме и подготвувавме бројот, да го посветиме ова издание на темата екологија и животна средина. Сега, кога бројот се објавува, најзначајната домашна и светска тема е заканата од корона вирусот, која во иднина ќе отвори многу прашања и на која со сигурност ќе посветиме еден од следните броеви на Предизвици.

Заштитата на животната средина е, пред сè, глобален проблем и претставува еден од најголемите предизвици на денешницата. Целите кон кои стремат глобалните политики се зачувување, заштита, обновување и унапредување на квалитетот на животната средина, заштита на животот и на здравјето на луѓето, како и биолошката разновидност, одржливиот еколошки развој преку рационално и одржливо користење на природните богатства, интелегентното користење на енергијата и енергетска ефикасност, зелената економија преку еко-инновации и генерирање на бизнис можности од еколошките предизвици.

Заштитата и унапредувањето на животната средина и на природата се темелна вредност на уставниот поредок на Република Северна Македонија. Покрај уставните определби за животната

средина, во правниот поредок се нормирани и повеќе законски прописи кои ги регулираат заштитата и унапредувањето на животната средина во земјата, како Законот за животната средина, Законот за заштита на природата, Законот за водите, Законот за заштита од бучава во животната средина, Законот за квалитетот на амбиентниот воздух, Законот за управување со отпадот и ред други.

Но, прашањата на кои се обидуваме да дадеме одговор во овој број на списанието „Предизвици“ се: Дали земјата има доволно капацитети за спроведување на законите, препораките и потпишаните конвенции за заштита на животна средина? Кои се проблемите на животната средина на Република Северна Македонија и, глобално во светот, и кои се најзначајните фактори кои ги предизвикуваат тие проблеми? Кои се мерките кои се преземаат и кои се соодветните решенија за надминување на овие проблеми?

И веројатно на сите ни е добро познато дека правото на чиста и здрава животна средина е, пред сè, фундаментално граѓанско право чие целосно и доследно почитување претставува услов за подобро здравје, поквалитетен и подолг живот на граѓаните. Но, притоа е добро да знаеме и дека секој граѓанин е подеднакво должен да го штити, чува и унапредува природниот еко-систем. Затоа што кон природата можеме да се вратиме само пешки.

Заменик главен уредник на списанието

1	ЕДИТОРИЈАЛ
4	БОРБАТА ЗА КЛИМАТСКА ПРАВДА Е БОРБА ЗА СОЦИЈАЛНА ПРАВДА! ИВАНА ВУЧКОВА
18	ЗАШТИТАТА НА ЖИВОТНАТА СРЕДИНА И МЕЃУНАРОДНАТА ПОЛИТИКА ЈУЛИЈА БРСАКОСКА БАЗЕРКОСКА
29	ЗГОЛЕМУВАЊЕ НА АМБИЦИИТЕ – НАМАЛУВАЊЕ НА ЕМИСИИТЕ ЕЛЕНА НИКОЛОВСКА
35	ЕКОЛОШКА КУЛТУРА/ ОБРАЗОВАНИЕ ОД НАЈРАНА ВОЗРАСТ АНТОНИО ЈОВАНОВСКИ
46	ПРЕДИЗВИЦИТЕ НА ЖИВОТНАТА СРЕДИНА МЕЃУ ПОТРЕБАТА ЗА АКЦИЈА И ПОЛИТИЧКАТА ВОЛЈА SFIDAT MJEDISORE MIDIS NEVOJËS PËR VEPRIM DHE VULLNETIT POLITIK АРИЈАНИТ ЏАФЕРИ
55	ПРВИОТ ЧАС НА МАЛИОТ ПРИНЦ ДРАГАН ПОПОВСКИ
56	ПРЕДИЗВИЦИТЕ НА МАКЕДОНСКАТА ЕНЕРГЕТИКА ЗА ВРЕМЕ НА ЕНЕРГЕТСКАТА ТРАНЗИЦИЈА ДРАГАН МИНОВСКИ

65	РЕЦЕНЗИЈА НЕОПХОДНОСТ ОД „МАРШАЛОВ ПЛАН“ ЗА ПЛАНЕТАТА (КНИГАТА: „THIS CHANGES EVERYTHING: CAPITALISM VS THE CLIMATE“, ОД НАОМИ КЛАЈН) АНА ЧУПЕСКА
78	ПРАКТИКАТА НА ЕВРОПСКИОТ СУД ЗА ЧОВЕКОВИ ПРАВА ЗА ПРАШАЊА ОД ЖИВОТНАТА СРЕДИНА ЕЛЕНА МИХАЈЛОВА СТРАТИЛАТИ
90	ЗОШТО ОБНОВЛИВИТЕ ИЗВОРИ НА ЕНЕРГИЈА СЕ УШТЕ ЧИНАТ МНОГУ (КАКО ДО ПАД НА ЦЕНАТА НА ИНВЕСТИЦИИТЕ ВО ЈУГОИСТОЧНА ЕВРОПА?) СОЊА РИСТЕСКА
100	ИНТЕРВЈУ БРАНИТЕ НА ХИДРОЦЕНТРАЛИТЕ ГИ „УБИЈА“ РЕКИТЕ ВО АЛБАНИЈА DIGAT E HIDROCENTRALEVE I “VRANË” LUMENJTË NË SHQIPËRI ОЛСИ НИКА

АКТИВИЗАМ

116	КОГА ПОРАЗОТ ЌЕ СТАНЕ НАЈГОЛЕМА ПОБЕДА WENN NIEDERLAGEN ZUM GRÖSSTEN SIEG WERDEN ХАНС ХЕДРИХ
118	ХАШТАГ ИНИЦИЈАТИВА NISMA THURJE (HASHTAG INITIATIVE) БЕСЈАН ПЕША

БОРБАТА ЗА КЛИМАТСКА ПРАВДА Е БОРБА ЗА СОЦИЈАЛНА ПРАВДА!

ИВАНА ВУЧКОВА

РЕЗУЛТАТИТЕ ОД СТУДИЈАТА ЗА МЛАДИ, КОЈА ФОНДАЦИЈАТА „ФРИДРИХ ЕБЕРТ“ ЈА СПРОВЕДЕ ВО 2018 ГОДИНА, УКАЖУВААТ НА ТОА ДЕКА НИВОТО НА СИРОМАШТИЈА ВО ОПШТЕСТВОТО Е ЕДНА ОД НАЈГОЛЕМИТЕ ГРИЖИ И СТРАВОВИ КОГА СЕ ПРАШУВААТ МЛАДИТЕ ЗА НИВНОТО МИСЛЕЊЕ ОКОЛУ СОЦИЈАЛНИТЕ ПОЈАВИ ВО ОПШТЕСТВОТО. НО, ОНА ШТО Е ИНТЕРЕСНО ДА СЕ ОДБЕЛЕЖИ ОД ОВАА СТУДИЈА, Е ПОДАТОКОТ КОЈ УКАЖУВА ДЕКА СТРАВОТ И ЗАГРИЖЕНОСТА НА МЛАДИТЕ ВО ПОГЛЕД НА СИРОМАШТИЈА Е ИСТО ТОЛКАВ И КОГА СТАНУВА ЗБОР ЗА АЕРОЗАГАДУВАЊЕТО И ЗА КЛИМАТСКИ ПРОМЕНИ. ОВА Е И ОЧЕКУВАНО, ОСОБЕНО АКО СЕ ЗЕМЕ ПРЕДВИД ДЕКА ПОСЛЕДНИТЕ ГОДИНИ СКОПЈЕ НЕКОЛКУ ПАТИ СЕ ИСКАЧИ НА ВРВОТ НА ЛИСТАТА НА НАЈЗАГАДЕНИ ГРАДОВИ ВО ЕВРОПА

Вовед

Уште пред неколку децении, светски познати и влијателни теоретичари и научници посочија дека одржливоста ќе биде предизвик на нашето време. Соочени со високи стапки на сиромаштија и нееднаквост, од една страна, а еколошки катастрофи и непогоди под влијание на климатските промени, од друга страна, токму ние од оваа генерација имаме задача да изнајдеме решенија за јакнење на економската активност и креирање работни места, а истовремено за минимизирање на влијанието врз природата. Навидум едноставно формулираниот предизвик ќе биде инспирација за Обединетите нации во 2015 година да ги промовираат *Целите за одржлив развој*, а тоа ќе биде мотив и за нас, Фондацијата „Фридрих Еберт“, како најстара германска политичка фондација, раководена од принципите на еднаквост и социјална правда,

во насока на јакнење на демократските процеси, да ги ставиме темите на заштита на животната средина и одржливиот развој како високо приоритетни на нашата програма за работа.

Но, што значи одржлив развој на национално и локално ниво? Дали ние како генерација, а и ние како држава сме подготвени да одговориме на овој предизвик? Притоа, она што му дава карактеристика на глобален предизвик е потребата да понуди политики и решенија кои ќе дадат одговор на сегашните потреби на општеството, а истовремено, нема да ги доведат во прашање можностите на идните генерации во остварувањето на своите. За сликата да биде појасна, Универзитетот во Манчестер развива игра на симулација преку која на студентите од секоја нова генерација им се дава задача да развијат концепт за нов кампус за време од два и пол часа. Додека тие работат на концептот, под дејство на климатските промени, се јавуваат околности кои наметнуваат целосна промена на правилата на игра. Студентите треба да дадат одговор токму на овој предизвик, односно да предвидат интервенистички пристап кој ќе овозможи градење на кампусот, а истовремено да се одговори на предизвиците креирани под влијание на климатските промени.

Северна Македонија помеѓу климатските промени и борбата за социјална правда

Доколку би сакале предизвикот на одржливиот развој да го прикажеме преку држава, тогаш Република Северна Македонија, за жал, претставува идеален пример. Од една страна има висока стапка на сиромаштија и социјална нееднаквост, односно секој петти Македонец живее во сиромаштија, што бара креирање на политики и решенија за јакнење на економската активност, нови работни места, зголемување на потрошувачката моќ на сиромашните семејства преку зголемување на минималната плата, итн. Од друга страна, како и голем број други земји, така и нашата, се наоѓа пред голем тест дали ќе успее да одговори соодветно на новонастанатите состојби во животната средина под влијание на климатските промени, како да се справи со проблемите со аерозагадувањето и останатите закани кои бараат ургентни постапувања, а се под влијание на: економската и индустриска активност, транспортот, потрошувачката.

Според последните официјални податоци, државата ја заврши втората деценија од новиот век со 21.9% стапка на сиромаштија. И покрај значајните реформи на социјалниот систем во последните две и пол години по кои ќе се памети напредокот на социјалната

политика кај нас, како: гарантираната минимална помош, зголемувањето на минималната плата, субвенционирањето на платите и придонесите и други мерки во насока на намалување на сиромаштијата и нееднаквоста, нашата земја сè уште е значително посиромашна во споредба со другите европски земји. Невработеноста, пак, иако рекордно намалена од осамостојувањето до денес, на крајот од минатата година сè уште изнесува 17.1%. Висок е и процентот на вработени, а сиромашни лица, кој бележи 8.8%, или 1% повеќе од пензионерите кои, исто така, спаѓаат во оваа категорија.

Стапка на сиромаштија: 21.9%

Скопје помеѓу најзагадените градови во Европа

Резултатите од *Студијата за млади*, којашто Фондацијата „Фридрих Еберт“ ја спроведе во 2018 година, исто така укажуваат на тоа дека нивото на сиромаштија во општеството е една од најголемите грижи и стравови кога се прашуваат младите за нивното мислење околу социјалните појави во општеството. Но, она што навистина е интересно да се забележи од оваа Студија, е уште еден податок, кој укажува дека стравот и загриженоста на младите во поглед на сиромаштијата е исто толкав и кога станува збор за аерозагадувањето и за климатските промени. Веројатно, овој податок е и очекуван, особено ако се земе предвид дека во последните години Скопје успеа дури неколку пати да се искачи на врвот на листата на најзагадени градови во Европа. Загрижувачки е бројот на лица кои прерано го губат својот живот како резултат на загадениот воздух, кој во светски рамки изнесува дури 7 милиони лица, од кои 6% се деца. Притоа, главните причини за нарушениот квалитет на воздухот се наоѓаат токму во потребите на економската активност,

односно транспортот и индустријата, а кај нас значително е и загревањето на домаќинствата.

Годинава сме сведоци и на значителна промена на температурите како резултат на климатските промени што, пак, за главниот град претставува идеална можност делумно да се спаси од проблемите со аерозагадувањето. Покрај радувањето на ветрот, кој и не е така честа појава во последните години наназад, скопјани се радуваат и на сè побројните топли и сончеви зимски денови, кои би требало реципрочно да влијаат врз траењето на грејната сезона и следствено да ги намалат емисиите на стакленички гасови. Но, дали навистина промената на температурите под дејство на климатските промени е можно решение на проблемот со аерозагадувањето, или допрва ќе ни донесе нови, посериозни проблеми?

Климатската криза е најголемата социјална криза на 21 век

И додека сè уште е актуелна дискусијата дали треба да зборуваме за климатски промени или климатска криза, веќе секојдневно се соочуваме со влијанијата и последиците од неа. Новонастанатите состојби како резултат на глобалното затоплување, како: промената на временските услови во дадени региони, сè почестите еколошки катастрофи, но и индиректните влијанија врз земјоделството и производството на храна преку промена на структурата на почвата, расположливоста на природни ресурси, како вода за пиење и слично, имаат силен импакт врз: здравствената, економската, безбедносната и општата благосостојба на луѓето. Тие претставуваат поттик за миграции, ја продлабочуваат сиромаштијата и нееднаквоста, дополнително ги оптоваруваат социјално ранливите категории на граѓани, со што наметнуваат бројни предизвици во поглед на: безбедноста, социјалната заштита и сигурноста. Неодамнешното искуство покажа дека миграциските движења, едновременно претставуваат и закана за кривките демократии, но и можност за нивно преминување во авторитативни режими, што ја зголемува опасноста од наметнување на редот пред правдата, јакнење на полицијата и војската, на сметка на слободата и демократијата.

Сепак, дури и во време кога на повидок се низа нови социјални и политички ризици како резултат на климатските промени, не изостануваат прашањата и полемиките дали соочувањето со климатската криза и согласно тоа, креирањето на праведни климатски политики

е прашање коешто треба да го третираат социјалдемократите? Како што ни кажува историјата, социјалдемократијата како идеологија се раѓа токму во поттикот за борба за еднаквост и социјална правда, борба за граѓанските права и слободи преку солидарност и обезбедување на еднакви можности. Следствено на тоа, оние кои денес не ја препознаваат заемната поврзаност меѓу климатските промени и социјалната правда, имаат исто толкава одговорност како и оние кои ги негираат климатските промени, односно сè уште ги третираат како прашање на верување или мит. Препознавањето на резултатите од истражувањата на научниците и потврдата на сериозноста на проблемот, не се доволни, ниту корисни, ако не постои соодветно адресирање на товарот на одговорноста и креирање на механизми за заштита на најзасегнатите.

Климатските промени се многу повеќе од еколошки проблем, како што најчесто се подразбираат. Во суштина, климатските промени сами по себе не претставуваат проблем, туку промена на временските услови под влијание на глобалното затоплување, предизвикано, пред сè, од стакленичките гасови произведени од претераната употреба на фосилни горива. Меѓутоа, како овие промени ќе влијаат врз екосистемите во регионот во кој се забележани, или, пак, во сосема друг регион, односно врз планетата Земја во целина, е прашање на последици кои не можат, и не смеат, да бидат игнорирани. Имено, последиците од климатските промени кои веќе се забележуваат, а кои допрва се очекува уште повеќе да се интензивираат, пред сè претставуваат последици од: економски, социјален и хуманитарен карактер.

Прашањето на климатските промени не е повеќе за тоа дали ќе има живот на планетата Земја, туку кој ќе живее и во какви услови? Најбогатите 10% од светската популација, кои денес придонесуваат за околу 50% од емисиите на стакленички гасови предизвикани од потрошувачка, ќе бидат оние чии можности за заштита од екстремните временски влијанија ќе бидат значително повисоки, на сметка на најсиромашните 50%, чиј обем на потрошувачка придонесува за помалку од 10% од емисиите на стакленички гасови на глобално ниво. Уште повеќе, светот мора да престане да се крие зад растот на глобалното население кој е најчесто користен аргумент кога станува збор за објаснување на климатските промени. Но, како што ќе посочи д-р Џејн Гудал, ваквиот наратив, исто така, е исклучително

КАКО ШТО НИ
КАЖУВА ИСТОРИЈАТА,
СОЦИЈАЛДЕМОКРАТИЈАТА
КАКО ИДЕОЛОГИЈА СЕ
РАЃА ТОКМУ ВО ПОТТИКОТ
ЗА БОРБА ЗА ЕДНАКВОСТ
И СОЦИЈАЛНА ПРАВДА,
БОРБА ЗА ГРАЃАНСКИТЕ
ПРАВА И СЛОБОДИ
ПРЕКУ СОЛИДАРНОСТ И
ОБЕЗБЕДУВАЊЕ ЕДНАКВИ
МОЖНОСТИ. СЛЕДСТВЕНО
НА ТОА, ОНИЕ КОИ ДЕНЕС
НЕ ЈА ПРЕПОЗНАВААТ
ЗАЕМНАТА ПОВРЗАНОСТ
МЕЃУ КЛИМАТСКИТЕ
ПРОМЕНИ И СОЦИЈАЛНАТА
ПРАВДА, ИМААТ ИСТО
ТОЛКАВА ОДГОВОРНОСТ
КАКО И ОНИЕ КОИ ГИ
НЕГИРААТ КЛИМАТСКИТЕ
ПРОМЕНИ, ОДНОСНО ГИ
ТРЕТИРААТ КАКО ПРАШАЊЕ
НА ВЕРУВАЊЕ ИЛИ МИТ.
ПРЕПОЗНАВАЊЕТО
НА РЕЗУЛТАТИТЕ ОД
ИСТРАЖУВАЊАТА НА
НАУЧНИЦИТЕ И ПОТВРДАТА
НА СЕРИОЗНОСТА НА
ПРОБЛЕМОТ, НЕ СЕ ДОВОЛНИ
АКО НЕ ПОСТОИ СООДВЕТНО
АДРЕСИРАЊЕ НА ТОВАРОТ
НА ОДГОВОРНОСТА И
КРЕИРАЊЕ МЕХАНИЗМИ
ЗА ЗАШТИТА НА
НАЈЗАСЕГНАТИТЕ

опасен во однос на расизмот што дефинитивно го одзема вниманието од вината што ја имаат големите индустрии. Во реалноста, бројките дури покажуваат дека глобалното човечко население не се зголемува експоненцијално, растот е забавен и се предвидува да се стабилизира кон крајот на овој век. Тоа не е случајот со потрошувачката, која се очекува да расте и дополнително да придонесе во креирањето на отпад, загадувањето и нееднаквоста во настојувањето за бесконечен раст на економијата и акумулацијата на профит, наместо праведна распределба и благосостојба за сите.

Ако социјалната правда е основниот принцип за мирен и просперитетен соживот во и меѓу народите, тогаш климатската правда ќе биде основниот предуслов тој соживот да го гарантираме. Унапредувањето на социјалната правда значи унапредување на правата и слободите на граѓаните преку отстранување на бариерите и причините за дискриминација базирани на: пол, возраст, раса,

етничка припадност, религија, култура или попреченост. Под дејство на климатските промени, овие бариери можат да го достигнат својот максимум, доколку навремено не се обезбедат услови кои ќе гарантираат праведна социоеколошка трансформација, со што ќе се намали товарот на социјално ранливите групи, како и сите кои се очекува најмногу да бидат погодени со променетата климатска состојба. Ако мирот и развојот, велат од Обединетите нации, зависат од социјалната правда, тогаш соодветните политики за адаптација на климатските промени ќе бидат основен предуслов за мирно и просперитетно општество.

Климатските промени и социјалдемократијата во европски рамки

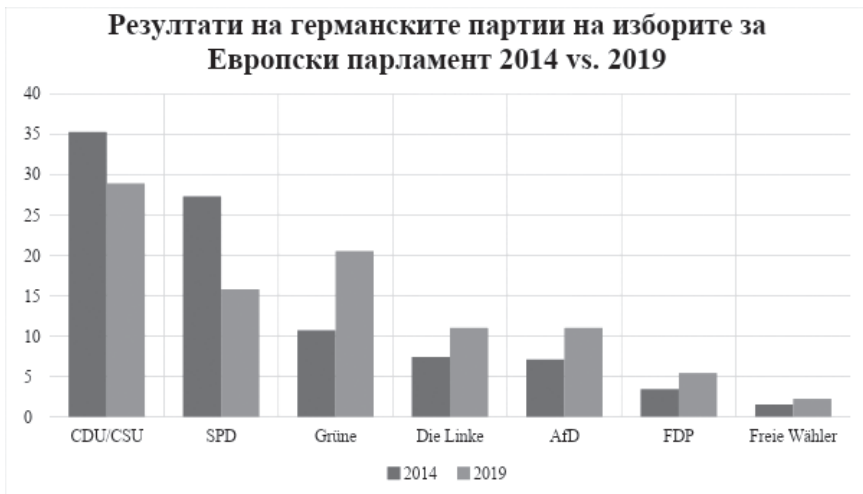
Во услови кога климатските промени и нивното соодветно адресирање во националните политики и стратегии на државите стана навистина значајно за граѓаните на Европската Унија, минатата година, непосредно пред парламентарните избори, се вжешти дебатата за тоа дали зелените партии ќе бидат новиот водечки блок во левоориентираниот политички спектрум. Иако сè уште пропорционално се помалку застапени во Европскиот парламент, сепак нивните растечки резултати од избори, до избори, односно од година, во година, доколку се земат предвид испитувањата на јавното мислење во рамки на ЕУ, претставуваат успех во однос на социјалдемократските партии, чие гласачко тело, за жал, во многу земји постепено се намалува.

Јакнењето на зелените партии и политиките што тие ги нудат, не претставува новитет во земјите од Западна Европа. Во 2018 година Амстердам доби целосно нова перспектива на локално управување, и тоа непосредно со доаѓањето на Фемке Халсема како градоначалничка, од редовите на Зелената левица. Веднаш, градот започна со рециклирање на тоалетната хартија од канализациониот систем, и нејзина примена во изработка на асфалт кој овозможува намалена бучава од автомобилите. Само за една година значително е намален и бројот на автомобили за сметка на велосипедите, како и бучавата, а притоа се донесе одлука и за затворање на термоцентралата на јаглен. Програми за субвенционирање на зелени покриви, стратегија за целосно напуштање на гасот како извор за греење до 2040 година, како и намалување на јавните паркинзи за сметка на зголемување на јавните зелени површини, се само дел од мерките кои беа на приоритетната листа на новата градоначалничка. Со нејзиниот успех како вистинска политичарка која успеа да ја победи Работничката партија на локалните избори во Амстердам, која долги години беше на чело на градот, Халсема упати и јасна порака за иднината на Зелената партија.

Во Германија, минатата година, резултатите на европските избори само го потврдија недостигот од интегрирање на, таканаречените, зелени, односно амбициозни климатски и енергетски проекти во социјалдемократската понуда. И додека Социјалдемократската партија на Германија (СПД) важеше за посилна на изборите на

европско ниво, отколку дома, последните избори за Европскиот парламент (ЕП) го покажаа спротивното. Бројот на освоени гласови се намали на рекордни 11.5%, и тоа во период кога Зелените се искачија на речиси 10%. Предводени од програми кои првенствено се фокусирани на заштита на климата, Зелените навистина забележаа значителен подем на национално ниво во последните неколку години, продолжувајќи го трендот и на европско ниво.

Мотивот за двоумење на СПД во однос на давањето примат на амбициозните климатски и енергетски политики, како партија која традиционално се поврзува со работниците и нивните права, е претпазливоста од реакцијата на своите лојални гласачки структури. Сепак, она што германските социјалдемократи не успеаја навремено да го препознаат, за жал, како и соодветно да го интегрираат во својата програма, е менувањето на свеста за животната средина и климатските промени во двата блока, и кај своето гласачко тело, како и кај гласачите на партиите кои се нивни противници. Освен издигнувањето на свеста, особено е значајно да се спомене и справувањето со последиците од климатските промени, кои несомнено ќе паднат на товар на работниците и социјално ранливите категории и со тоа значително ќе влијаат врз поместување на параметрите на социјалната правда и еднаквост во општеството.

Табела 1: Резултати на германските партии на изборите за Европски парламент 2014 vs. 2019

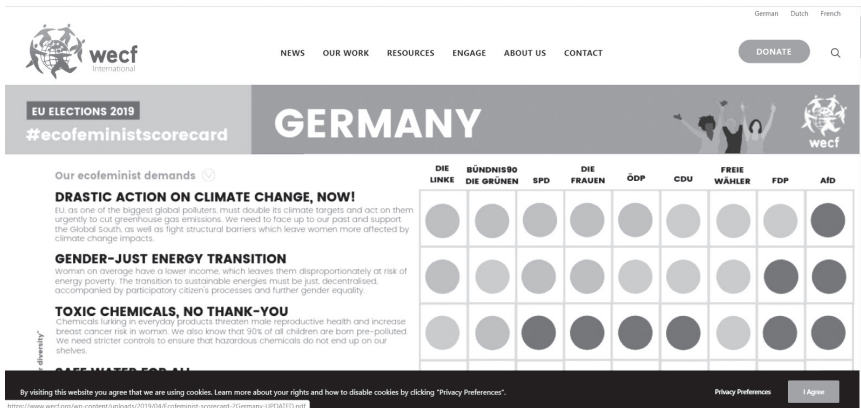
Ова не значи дека германската Социјалдемократска партија треба да се критикува во однос на својата доследност кон работниците. На пример, СПД во својата програма има силен акцент на дигиталната револуција и иднината на пазарот на труд, која ќе биде условена токму од дигитализацијата. Затоа, се наметнува прашањето зошто СПД, како и голем дел од нејзините сестрински партии низ Европа, не успеа да го препознае моментумот на големото прашање на социоеколошката трансформација која ни претстои, пред сè заради справување со последиците од климатските промени и обезбедување на климатска правда, но и можностите кои се нудат во алтернативните начини за развој, а кои, истовремено, значат и економски просперитет, но и заштита на животната средина.

УНАПРЕДУВАЊЕТО НА СОЦИЈАЛНАТА ПРАВДА ЗНАЧИ УНАПРЕДУВАЊЕ НА ПРАВАТА И СЛОБОДИТЕ НА ГРАЃАНИТЕ ПРЕКУ ОТСТРАНУВАЊЕ НА БАРИЕРИТЕ И ПРИЧИНИТЕ ЗА ДИСКРИМИНАЦИЈА БАЗИРАНИ НА: ПОЛ, ВОЗРАСТ, РАСА, ЕТНИЧКА ПРИПАДНОСТ, РЕЛИГИЈА, КУЛТУРА ИЛИ ПОПРЕЧЕНОСТ. ПОД ДЕЈСТВО НА КЛИМАТСКИТЕ ПРОМЕНИ, ОВИЕ БАРИЕРИ МОЖАТ ДА ГО ДОСТИГНАТ СВОЈОТ МАКСИМУМ, ДОКОЛКУ НАВРЕМЕНО НЕ СЕ ОБЕЗБЕДАТ УСЛОВИ КОИ ЌЕ ГАРАНТИРААТ ПРАВЕДНА СОЦИОЕКОЛОШКА ТРАНСФОРМАЦИЈА, СО ШТО ЌЕ СЕ НАМАЛИ ТОВАРОТ НА СОЦИЈАЛНО РАНЛИВИТЕ ГРУПИ, КАКО И СИТЕ КОИ НАЈМНОГУ ЌЕ БИДАТ ПОГОДЕНИ СО ИЗМЕНЕТАТА КЛИМАТСКА СОСТОЈБА

Притоа, капацитетот на секоја доследна социјалдемократска партија, како и мандатот, им овозможува во своите политики соодветно да ги интегрираат аспектите на климатските промени. На пример, Фондацијата „Жени во Европа за заедничка иднина“ (WECF) во својот годишен извештај за евалуација на програмите со кои настапуваат политичките партии на европските избори, ја оцени СПД позелено од Зелените во однос на родово-праведната енергетска транзиција. Иако оценките на останатите сегменти речиси се исти, со неколку отстапки во корист на Зелената партија, сепак овој пример покажува дека социјалдемократската идеологија е таа која навистина во својата матрица ја застапува социјалната правда и еднаквост како суштинска, и околу неа ги дефинира и адаптира своите политики, зависно од предизвиците на времето во кое се креирани.

Токму заради потребата за социоеколошка трансформација која ќе овозможи заштита на животната средина, но преку запазување на принципите на социјална еднаквост и правда, таа треба да

биде интегрирана околу спектрумот на овие политики, а не обратно. Согласно оваа карта на бодирање, СПД се оценува како партија која поддржува социоеколошка трансформација со амбициозни климатски и енергетски цели, женски квоти и строги санкции за непочитување на животната средина и човековите права во глобалниот синџир на снабдување.

Приказ 1: Карта на бодови на германските партии на изборите за Европскиот парламент 2019, според еко-феминистичките барања.

Потребни се обновливи извори на енергија, но и обновлива политичка волја

Основните постулати на демократијата се доведени во прашање кога слободата и правата на едно лице или група, сè повеќе ги поткопуваат правата и слободите на другите. Растечкиот тренд на возење автомобили и сè побројните паркинзи, го доведуваат во прашање слободниот пристап на граѓаните до улиците, како и безбедноста на нивното движење, земајќи ги предвид и емисиите на стакленички гасови и ограничувањето на слободата на движење. Индустриските капацитети кои за дадена група на луѓе значат извор на месечен доход, јавни приходи кои го зголемуваат локалниот развој, може да претставуваат извор на ризик по здравствената состојба и општото добро на друга група на луѓе, кои, на пример, имаат респираторни заболувања. Освен загадувањето на воздухот, деградацијата на почвата, загадувањето на чистата вода за пиење, бучавата и опструирањето на јавните простори, изумирањето на голем број животни, се само дел од предизвиците кои доколку подлабоко

се анализираат, претставуваат голема закана за социјалната правда и мир во општеството. Социјалните истражувачи најавуваат лепежа на нови социјални ризици, поттикнати и дополнително интензивирани од влијанијата на климатските промени.

Два сегмента треба да бидат нераскинлив дел од социјалдемократската понуда. Тоа се прогресивни и амбициозни климатски и енергетски политики кои ќе водат кон обезбедување на неопходните услови за праведна социоеколошка трансформација, како и соодветна институционална реорганизација во насока на нивна имплементација. Прогресивните и амбициозни климатски и енергетски политики, несомнено треба да овозможат креирање на долгорочна стратегија за праведна транзиција, односно премин кон CO₂-наутрален развој. Притоа, таквиот премин мора да биде проследен со сериозен план за заштита на најпогодените, односно работниците и нивно преминување кон други работни места. Или, како што стои јасно во самата дефиниција за праведна транзиција, целта е да се креира збир на стратегии кои треба да овозможат транзиција на цели заедници кон изградба на просперитетни економии кои ќе обезбедат: достоинствени, продуктивни и еколошки одржливи начини на живеење, како и демократско управување.

Паралелно, сите мерки и политики треба да бидат проследени со соодветна реорганизација на институциите. Шпанскиот пример за креирање на ново Министерство за еколошка трансформација, чија цел е да гарантира одржлив развој и еколошка транзиција за идните генерации кои ќе треба да се соочат со последиците од владините мерки преземени денес, е пример кој треба да се следи. Со една ваква институција, насочена токму кон: следење, овозможување и коригирање на транзицијата, ќе се овозможат: мерливи цели за намалување на емисиите; соодветен акциски план за декарбонизација и преминување на термоцентралите на јаглен кон централи на обновливи извори на енергија; фонд за праведна транзиција. Притоа, од особена важност е државата да интервенира и да ја гарантира праведноста на оваа транзиција преку фондот, односно да овозможи соодветна заштита на постојните и идни работници преку програми за доквалификација и преквалификација согласно очекуваните измени на пазарот на труд. Европскиот зелен договор кој има за цел да ја направи Европа CO₂-наутрален континент до 2050 година, најмногу е критикуван заради силниот акцент

ОНА ШТО ГЕРМАНСКИТЕ СОЦИЈАЛДЕМОКРАТИ НЕ УСПЕАЈА НАВРЕМЕНО ДА ГО ПРЕПОЗНААТ, ЗА ЖАЛ, КАКО И СООДВЕТНО ДА ГО ИНТЕГРИРААТ ВО СВОЈАТА ПРОГРАМА, Е МЕНУВАЊЕТО НА СВЕСТА ЗА ЖИВОТНАТА СРЕДИНА И КЛИМАТСКИТЕ ПРОМЕНИ ВО ДВАТА БЛОКА: И КАЈ СВОЕТО ГЛАСАЧКО ТЕЛО, КАКО И КАЈ ГЛАСАЧИТЕ НА ПАРТИИТЕ КОИ СЕ НИВНИ ПРОТИВНИЦИ. ОСВЕН ПОДИГНУВАЊЕТО НА СВЕСТА, ОСОБЕНО Е ЗНАЧАЈНО ДА СЕ СПОМЕНЕ И СПРАВУВАЊЕТО СО ПОСЛЕДИЦИТЕ ОД КЛИМАТСКИТЕ ПРОМЕНИ, КОИ НЕСОМНЕНО ЌЕ ПАДНАТ НА ТОВАР НА РАБОТНИЦИТЕ И СОЦИЈАЛНО РАНЛИВИТЕ КАТЕГОРИИ И СО ТОА ЗНАЧИТЕЛНО ЌЕ ВЛИЈААТ ВРЗ ПОМЕСТУВАЊЕТО НА ПАРАМЕТРИТЕ НА СОЦИЈАЛНАТА ПРАВДА И ЕДНАКВОСТ ВО ГЕРМАНСКОТО ОПШТЕСТВО

на социјалната правда. Критичарите тврдат дека амбициозната климатска агенда на ЕУ е премногу загрижена за необични прашања, како што се: работните места, инфраструктурата, домувањето, здравствената заштита, граѓанските и правата на социјална заштита, како и напорите за вклучување на граѓаните во заедничко (ре) обмислување на иднината на локалните заедници.

Најмногу од сè, потребно е да се обезбеди квалитетен политички дијалог за тоа како еколошката правда може да се примени во практиката и ќе ги вклучи сите засегнати чинители. Ова бара привлечни и конкретни визии за иднината, кои ќе ја надминат кризната реторика и моралните очајувачки апели за чист воздух, а од своја страна, ќе покажат дека социоеколошката трансформација, наместо жртвување, може да понуди значител-

но подобар и поквалитетен живот. Токму тоа, Владата успеа да го промовира во изминатиот период, а за тоа зборуваат препораките креирани од редовните средби за животна средина, кои Фондацијата „Фридрих Еберт“ во изминатиот период ги организираше заеднички со Министерството за животна средина и просторно планирање на Република Северна Македонија. Тоа ќе продолжи и понатаму со цел да служи како платформа за добра комуникација и соработка меѓу претставници на: институциите на централно и локално ниво, граѓанските организации, синдикатите, академскиот фактор и претставниците на меѓународните организации кои во својата работа се фокусираат на теми од областа на животната средина.

Преку праведна транзиција, до одржливи локални заедници

Кога станува збор за креирање на одржливи заедници, искуствата покажуваат дека отсекогаш социјалдемокарстките партии

имале историја во која биле носители на најпрогресивните социјални и еколошки политики. Ако се погледнат програмите на германската СПД од 70-тите години на минатиот век, се забележува значајно препознавање на неразделното функционирање на економијата и екологијата, на потребата од нивно истовремено унапредување, а не развој на едната за сметка на другата. Овде не изостануваат и локалните успеси, како оние на значителен број градови во Германија, предводени од СПД – Хамбург, Фрајбург, и други – кои важат за европски шампиони во иницијативите за одржливост, преку: креирање на амбициозни климатски политики, CO2 неутрален јавен транспорт, модернизирање на енергетските системи, промовирање на зелени простори и алтернативни можности за локално производство на храна. Денес тие се едни од најпосакуваните места за живеење, а одржливиот развој кој

го постигнаа се должи, пред сè, на цврстата решеност да го (ре)обмислат она што го нудат како урбани средини. Важно е да се знае дека нивниот успех се должи на партнерскиот однос меѓу институциите и граѓаните и нивниот заеднички придонес во тој процес.

Следејќи ги европските примери на градење модерни и одржливи градови, со што се зајакнува нивната улога во социоеколошката транзиција која ни претстои, Скопје и останатите македонски градови и општини може да се (ре)обмислат и адаптираат на потенцијалите и ресурсите на просторот, кои не се само наши и не ѝ припаѓаат само на сегашноста, туку тие треба да се зачуваат за иднината и генерациите кои доаѓаат. Заедниците кои во својот начин на владеење ги препознаваат и соодветно интегрираат законите на природата, го надминуваат својот оптимум за развој, овозможуваат

СЛЕДЕЈЌИ ГИ ЕВРОПСКИТЕ ПРИМЕРИ НА ГРАДЕЊЕ НА МОДЕРНИ И ОДРЖЛИВИ ГРАДОВИ, СО ШТО СЕ ЗАЈАКНУВА НИВНАТА УЛОГА ВО СОЦИОЕКОЛОШКАТА ТРАНЗИЦИЈА КОЈА НИ ПРЕТСТОИ, СКОПЈЕ И ОСТАНАТИТЕ МАКЕДОНСКИ ГРАДОВИ И ОПШТИНИ МОЖЕ ДА СЕ (РЕ) ОБМИСЛАТ И АДАПТИРААТ НА ПОТЕНЦИЈАЛИТЕ И РЕСУРСИТЕ НА ПРОСТОРОТ, БИДЕЈЌИ ТИЕ НЕ СЕ САМО НАШИ И НЕ Ќ ПРИПАЃААТ САМО НА СЕГАШНОСТА, ТУКУ ТРЕБА ДА СЕ ЗАЧУВААТ ЗА ИДНИНАТА И ГЕНЕРАЦИИТЕ КОИ ДОАЃААТ. ЗАЕДНИЦИТЕ КОИ ВО СВОЈОТ НАЧИН НА ВЛАДЕЕЊЕ ГИ ПРЕПОЗНАВААТ И СООДВЕТНО ИНТЕГРИРААТ ЗАКОНИТЕ НА ПРИРОДАТА, ГО НАДМИНУВААТ СВОЈОТ ОПТИМУМ ЗА РАЗВОЈ, ОВОЗМОЖУВААТ СОЦИОЕКОЛОШКА КОХЕЗИЈА, ИСТОВРЕМЕНО ДВИЖЕЌИ ГО НАНАПРЕД ЦЕЛОТО ОПШТЕСТВО

социоеколошка кохезија, истовремено движејќи го напред целото општество. Таквите заедници, својата експертиза ја црпат од потребите и барањата на граѓаните, кои на крај на денот се најдобри експерти за своето непосредно опкружување.

Во изминатиот период нашата земја предводена од социјалдемократската политичка партија, стана популарна во регионот и пошироко заради новата визија за водење на политиката, според која Владата е партнер на граѓаните и активно ги вклучува во процесите на донесување одлуки. Ваквиот наратив мора значително да се покаже и во практика, пред сè преку следење на позитивните практики од социјалдемократските партии ширум Европа, како и навремено согледување на пропустите кои тие ги направија, особено во поглед на следење и соодветно делување во насока на социоеколошката трансформација која ни претстои, односно препознавање на климатската правда како прашање на социјална правда.

(Авторката е координатор на програма во Фондацијата „Фридрих Еберт“, Канцеларија Скопје)

ЗАШТИТАТА НА ЖИВОТНАТА СРЕДИНА И МЕЃУНАРОДНАТА ПОЛИТИКА

ЈУЛИЈА БРСАКОСКА БАЗЕРКОСКА

ЖИВЕЕМЕ ВО ЕРА
НА ЗГОЛЕМЕН РАСТ
НА НАСЕЛЕНИЕТО,
ЗАСИЛЕН ЕКОНОМСКИ И
ОПШТЕСТВЕН РАЗВОЈ, КАКО
И ЗГОЛЕМЕНА УПОТРЕБА
НА ПРИРОДНИТЕ РЕСУРСИ,
КОГА КЛИМАТСКИТЕ
ПРОМЕНИ И ПРОЦЕСОТ
НА УРБАНИЗАЦИЈА СЕ
НАДВОРЕШНИ ДВИГАТЕЛИ НА
СВЕТОТ. СО ДОСТАПНОСТА НА
ОБРАЗОВАНИЕТО, СВЕСТА ЗА
ДРУГИТЕ КУЛТУРИ, ЗАЕДНО
СО ЗГОЛЕМУВАЊЕТО НА
БРОЈОТ НА НАЦИОНАЛНИ И
МЕЃУНАРОДНИ ФОРУМИ ВО
КОИ ТРЕБА ДА СЕ ОДБРАНАТ
СВОИТЕ ИДЕИ И ПРАКТИКИ,
МНОГУ Е ТЕШКО ДА СЕ
ОПРАВДА ЗАГАДУВАЊЕТО
ВНАТРЕ ВО СОПСТВЕНИТЕ
ГРАНИЦИ ИЛИ ДА СЕ
ИГНОРИРА ЗНАЧЕЊЕТО НА
ЕКОЛОШКИТЕ ПРАШАЊА НА
МЕЃУНАРОДНАТА СЦЕНА

Традиционалното јадро на меѓународната политика опфаќа прашања кои се однесуваат на развојот и промените во суверенитетот во контекст на еден поширок систем на држави. Заради тоа, прашањата поврзани со војната и мирот, конфликтот и соработката, се централни теми во меѓународните односи. Меѓународното општество е анархично, па во таква состојба на непостоење централизирана власт којашто може да се наметне над државите и да се грижи за нивната благосостојба, логично е безбедноста на државата секогаш да биде ставена на прво место.

Сепак, денес живееме во еден комплексен меѓународен систем во кој државата не може да биде ниту затворена, ниту самодоволна. Во де-

нешното глобализирано меѓународно општество, ниту една држава не е изолиран остров кој има непробојни граници, особено ако се земе предвид степенот на меѓузависност на меѓународната сцена. Живееме во ера на зголемен раст на населението, засилен економски и општествен развој, како и зголемена употреба на природните ресурси, каде климатските промени и процесот на урбанизација се надворешни двигатели на светот. Со достапноста на образованието,

свеста за другите култури, заедно со зголемувањето на бројот на национални и меѓународни форуми во кои треба да се одбранат своите идеи и практики, многу е тешко да се оправда загадувањето внатре во сопствените граници или да се игнорира значењето на еколошките прашања на меѓународната сцена.

Мислата во меѓународните односи се развива под влијание на историскиот контекст во кој егзистира меѓународното општество и е под влијание на развојот и промените во суверенитетот и државноста. Токму заради тоа, на меѓународната сцена, покрај прашањата поврзани со војната и мирот, современата дебата се фокусира и на прашањата поврзани со: економската заемна зависност, човековите права, транснационалните корпорации, меѓународните организации, развојот, и сè понагласено со заштитата на животната средина, особено ефектите кои ги предизвикуваат климатските промени. Климатските промени како проблем на денешницата се наоѓаат високо на агендата на дипломатските кругови.

Со зголемувањето на бројот на државите кои се во опасност од исчезнување поради зголемувањето на нивото на морињата, како и проблемите кои се јавуваат со водоснабдувањето и производството на храна за брзорастечкото население на планетата Земја, доколку не се преземат мерки за намалување на емисијата на стакленички гасови, прашањата поврзани со заштитата на животната средина и климатските промени многу брзо ќе станат централно прашање на односите меѓу државите.

Потреба од меѓународна акција за заштита на животната средина

Во текот на втората половина на дваесеттиот век, државите позасилено почнаа со креирање на меѓународни правила и меѓународни организации кои би се грижеле за меѓународниот мир и безбедност, но и за благосостојбата на човештвото. Ваквите амбициозни тенденции на меѓународната сцена помогнаа да се идентификуваат областите кои се од значење за човештвото. Во еден ваков контекст, заштитата на животната средина беше прифатена и препознаена како заедничка грижа на човештвото. Заради тоа, еколошките прашања почнаа да добиваат на интензитет особено по крајот на Студената војна. Прашањата поврзани со: загадувањето, конзервацијата и ресурсите, климатските промени, но и начинот на

којшто меѓународната заедница се справува со овие проблеми, во смисла на создавање нови модели на институции, агенции и норми, се најдоа во фокусот на меѓународното општество. Фактори кои придонесоа за интензивирање на интересот за еколошките прашања на меѓународната сцена, како и за зголемувањето на свеста за потребата за меѓународна соработка во оваа област се: забрзаниот економски развој, зголемениот политички притисок врз државите кои треба да се грижат за благосостојбата на сопствените граѓани и да се справат со прашањата, како што се загадувањето, заштита на природата, понатаму – растечките меѓународни невладини организации кои стануваа сè погласни, како и иновациите кои ги донесе науката.

Денес, меѓународната соработка е еден од основните столбови на политиките за заштита на животната средина. Соработката помеѓу државите е неопходна особено затоа што постојат голем број ресурси кои различните држави ги делат меѓусебно, како што се, на пример: реките и езерата кои сечат граници, воздухот, климата. Многу често, државите тешко пренесуваат дел од својот суверенитет на меѓународните организации и тешко се обврзуваат да си создадат дополнителни обврски на меѓународната сцена. Сепак, кога станува збор за заштитата на животната средина, сè повеќе се зголемува свеста дека е потребна заедничка акција која ќе има потенцијал да вроди со резултати.

Но, отсекогаш не било така. И покрај тоа што државите на меѓународната сцена доста рано се соочувале со предизвиците од загадувањето на животната средина, сепак нивната активност во насока на заштита и превенција била доста неефективна и неефикасна. Сознанието дека животната средина не познава граници, како и дека сите ја делиме судбината на нашиот дом – планетата Земја, долго време се бори со хоризонталната

КЛИМАТСКИТЕ ПРОМЕНИ, КАКО ПРОБЛЕМ НА ДЕНЕШНИЦАТА, СЕ НАОГААТ ВИСОКО НА АГЕНДАТА НА ДИПЛОМАТИЈАТА. СО ЗГОЛЕМУВАЊЕТО НА БРОЈОТ НА ДРЖАВИ КОИ СЕ ВО ОПАСНОСТ ОД ИСЧЕЗНУВАЊЕ ЗАРАДИ ЗГОЛЕМУВАЊЕТО НА НИВОТО НА МОРИЊАТА, КАКО И ПРОБЛЕМИТЕ КОИ СЕ ЈАВУВААТ СО ВОДОСНАБДУВАЊЕТО И ПРОИЗВОДСТВОТО НА ХРАНА ЗА БРЗОРАСТЕЧКОТО НАСЕЛЕНИЕ НА ПЛАНЕТАТА ЗЕМЈА, ДОКОЛКУ НЕ СЕ ПРЕЗЕМАТ МЕРКИ ДА СЕ НАМАЛИ ЕМИСИЈАТА НА СТАКЛЕНИЧКИ ГАСОВИ, ПРАШАЊАТА ПОВРЗАНИ СО ЗАШТИТАТА НА ЖИВОТНАТА СРЕДИНА И КЛИМАТСКИТЕ ПРОМЕНИ МНОГУ БРЗО ЌЕ СТАНАТ ЦЕНТРАЛНО ПРАШАЊЕ НА ОДНОСИТЕ МЕЃУ ДРЖАВИТЕ

структура на меѓународната заедница и постојаното нагласување на државниот суверенитет.

Предизвиците со кои државите почнаа засилено да се судираат, како што се: загадувањето на воздухот, недостатокот на чиста вода за пиење, управувањето со отпадот – особено со токсичниот отпад, како и глобалните климатски промени и намалувањето на биодиверзитетот, наметнаа потреба да се дејствува превентивно за да се заштитат природните ресурси кои се неопходни за човековиот опстанок. Државите, соочени со потребата да одговорат на овие предизвици, сфатија дека е потребен пристап кој ќе биде холистички и експанзивен. Стана општоприфатено сфаќањето дека локалните еколошки проблеми не може да бидат одделени од: националните, регионалните, ниту, пак, од глобалните текови и услови.

Два настана од дваесеттиот век беа одлучувачки во креирањето на меѓународната агенда за правото и политиката за заштита на животната средина – Конференцијата на ООН за животната средина, која беше одржана во 1972 година во Стокхолм, Шведска, и дваесет години подоцна – Конференцијата на ООН за животна средина и развој (UNCED) одржана во 1992 година во Рио де Жанеиро, Бразил, која е уште и попозната како „Самитот на планетата Земја“. На овие две конференции беа дефинирани најзначајните принципи врз кои е изградено денешното меѓународно еколошко право, и од кои се водат политиките на државите во заштитата на животната средина.

Тука ќе биде нагласен и еден од најзначајните принципи во Декларацијата од Стокхолм, кој одлично ја врамува тензијата меѓу државниот суверенитет и потребата да се заштити животната средина. Според овој принцип: „Во согласност со Повелбата на ООН и основните принципи на меѓународното право, државите имаат суверено право да ги експлоатираат своите ресурси во согласност со нивните политики за заштита на животната средина, и одговорност да осигурат дека активностите во рамките на нивната јурисдикција не предизвикуваат штета на животната средина на други држави или на области надвор од нивната национална јурисдикција“.

Овој принцип го нагласува државниот суверенитет, но во исто време, креира еден исклучок кој е особено важен за заштитата на животната средина, а тоа е – суверенитетот не ја исклучува одговорноста на државата од несакани ефекти кои активностите во рамки на државната територија ги предизвикуваат на животната

средина и надвор од државната територија. И повторно потенцира дека еколошките прашања, особено прашањата поврзани со искористување на природните ресурси се глобални прашања во нивната суштина и во потребата за преземање акција.¹ Иднината на човештвото во голема мера зависи од способноста да се даде еден меѓународен одговор на предизвиците кои заштитата на животната средина ни ги поставува. Во антропоцената ера која е обележана со централната улога на човекот и во геологијата и во екологијата, глобалната одржливост е цивилизациски императив.

Климатските промени како заштитен знак на модерната дипломатија

Климатските промени се една од централните глобални теми на дваесет и првиот век. Од една страна, претставуваат сосема нова и нецелосно разјаснета закана на глобалниот климатски систем од кој зависи човековото постоење, додека од друга страна, акцијата за поправка на веќе направената штета бара обемна и прилично скапа реконструкција на индустриските економии кои во голема мера зависат од употребата на фосилни горива. Со декади наназад, научниците се обидуваат да го разберат хемискиот процес преку кој емисиите на јаглерод диоксид и другите стакленички гасови можат да предизвикаат затоплување на планетата преку т.н. „ефект на стаклена градина“. Се предвидуваат сериозни последици, на чии почетни манифестации сме веќе сведоци, како што е зголемувањето на просечните температури на Земјината топка од 2 до 5 степени Целзиусови, зголемување што има потенцијал да предизвикува топење на глечерите на Северниот и Јужниот пол на Земјината топка, а со тоа и зголемување на нивото на морињата, што директно ќе влијае врз крајбрежните и островските држави. Овие феномени, исто така, засилено влијаат врз зголемувањето на бројот на урагани и поплави во светот. Иронично влијаат и врз зголемувањето на сушите во пустинските области. И покрај долготрајните напори на научните кругови за разјаснување и спречување на овој ефект, меѓународната свест и загриженост за антропогените влијанија врз атмосферата почна да расте кон крајот на седумдесеттите

¹ За детална анализа на прашањата на меѓународна соработка за заштита на животната средина погледнете во: D.Hunter, J.Salzaman and D.Zaelke, 'International Environmental Law and Policy', New York, 2002.

МЕЃУНАРОДНАТА СОРАБОТКА Е ЕДЕН ОД ОСНОВНИТЕ СТОЛБОВИ НА ПОЛИТИКИТЕ ЗА ЗАШТИТА НА ЖИВОТНАТА СРЕДИНА. СОРАБОТКАТА МЕЃУ ДРЖАВИТЕ Е НЕОПХОДНА ОСОБЕНО ЗАТОА ШТО ПОСТОЈАТ ГОЛЕМ БРОЈ РЕСУРСИ КОИ РАЗЛИЧНИТЕ ДРЖАВИ ГИ ДЕЛАТ МЕЃУСЕБНО, КАКО ШТО СЕ, НА ПРИМЕР: РЕКИТЕ И ЕЗЕРАТА КОИ ГИ СЕЧАТ ГРАНИЦИТЕ, ВОЗДУХОТ, КЛИМАТА. МНОГУ ЧЕСТО, ДРЖАВИТЕ ТЕШКО ПРЕНЕСУВААТ ДЕЛ ОД СВОЈОТ СУВЕРЕНИТЕТ НА МЕЃУНАРОДНИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ И ТЕШКО СЕ ОБВРЗУВААТ ДА СИ СОЗДАДАТ ДОПОЛНИТЕЛНИ ОБВРСКИ НА МЕЃУНАРОДНАТА СЦЕНА. СЕПАК, КОГА СТАНУВА ЗБОР ЗА ЗАШТИТАТА НА ЖИВОТНАТА СРЕДИНА, СЕ ЗГОЛЕМУВА СВЕСТА ДЕКА Е ПОТРЕБНА ЗАЕДНИЧКА АКЦИЈА СО ПОТЕНЦИЈАЛ ДА ВРОДИ СО РЕЗУЛТАТИ

години од минатиот век. Во последните две декади од дваесеттиот век, Организацијата на обединетите нации почна да ги презема првите, по малку колебливи чекори за препознавање и решавање на проблемот. Во 1992 година беше усвоена Рамковната конвенција на Обединетите нации за климатски промени,² по која следеше Протоколот од Кјото во 1997 година, кои беа дизајнирани да ги искористат пазарните механизми во насока на намалување на емисиите на стакленички гасови, неопходна мерка за да може да се блокира процесот на климатските промени. Сепак, искористеноста и успехот на механизмите предвидени во овие меѓународни документи, денес, кога нивната употреба е завршена, се оценуваат како недоволни и проблематични.

Договорот од Париз, кој го наследи Протоколот од Кјото и стапи на сила во ноември 2016 година, има

амбициозни планови да ги обедини сите држави во борбата против климатските промени. Сепак, САД повторно остануваат на страна во овој процес. И покрај ангажираноста на администрацијата на претседателот Обама во постигнувањето согласност околу овој Договор, по доаѓањето на Трамповата администрација една од првите активности беше да се започне постапка за повлекување на САД од Договорот од Париз. Очекувањата се Соединетите Американски Држави, кои се еден од најголемите загадувачи во светски рамки, да ги поведат останатите држави во справувањето со предизвиците од климатските промени. Но, САД повторно се повлекуваат во

2 Повеќе на оваа тема може да се погледне во: Laurence Boisson de Chazournes, 'The United Nation Framework Convention on Climate Change: On the road towards Sustainable Development', in Rudiger Wolfrum, Ed. *Enforcing Environmental Standards: Economic Mechanisms as Viable Means?* Max-Planck-Institut für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, 1996.

сопствените граници, негирајќи ја врската меѓу климатските промени и човековото искористување на ресурсите и природата.

Потребата од вклученост на сите држави на меѓународната сцена во справувањето со климатските промени потекнува од комплексноста во разбирањето на политичката економија на климатските промени која се рефлектира во нејзината временска и просторна компонента. Историските емисии на стакленички гасови од индустријализираните држави, денес се мешаат со растечките емисии од државите во развој. Заради тоа, потребна е одлучна акција, особено од развиените држави, кои ќе им подадат рака на државите во развој во нивните напори за намалување на емисиите на стакленички гасови. Последиците од овие зголемени емисии на стакленички гасови врз планетата Земја ќе се почувствуваат во годините и декадите кои доаѓаат, па идните генерации ќе бидат тие кои ќе го понесат најтешкиот товар. Факт е дека развиените држави кои се креатори на проблемот ќе бидат помалку погодени од неразвиените, сиромашни држави, кои најмногу ќе страдаат.³

Веќе не постои сомнеж дека заканата од климатските промени е реална и драматична. Растечкото чувство на ургентност поврзано со феноменот на климатските промени го забрза глобалниот легислативен процес, како и заедничката акција на државите кои се почувствуваа директно засегнати од овој феномен. Грешките кои биле правени во минатите векови од страна на нашите предци имаат последици кои денес ги чувствуваме. Повеќе го немаме тој луксуз да ги повторуваме истите грешки од минатото. Напротив, потребна е динамична реакција на глобално ниво.

Безбедносни закани кои произлегуваат од еколошките проблеми

На меѓународната сцена сè повеќе се зголемува тенденцијата еколошките прашања да се третираат како безбедносна закана, што уште повеќе ја нагласува потребата за меѓународна соработка. Напредокот на науката и технологијата нè доведоа до сознанието

3 Одлична анализа на значењето на климатските промени во меѓународната политика има во: Mizan R. Khan, 'Climate Change, Adaptation and International Relations Theory', во Gustavo Sosa-Nunez and Ed Atkins, Eds., *Environment, Climate Change and International Relations*, E-International Relations Publishing, 2016, достапна на <https://www.e-ir.info/2016/05/23/environment-and-international-politics-linking-humanity-and-nature/>.

дека човековата активност ја загрозува животната средина со многу брзо темпо. Исто така, ни дадоа до знаење дека заканите со кои се соочуваме не може да бидат решавани на ниво на држави. Прашањата поврзани со заштитата на животната средина стануваат толку значајни, што нашата неможност да реагираме се поврзува со безбедносна закана.

Еколошките прашања сечат преку низа области, особено преку економијата и безбедноста, двете најзначајни области за државата. Во меѓународните односи сè поактуелни стануваат термините како што се: војна за вода, војна за нафта, војна за дијаманти, опасности од климатските промени, дефорестација, бегалци од климатските промени. Животната средина, а особено природните ресурси,

директно се поврзани со безбедноста на државите во меѓународните односи. Овој вид на закана е артикулиран и во рамки на Советот за безбедност на Организацијата на обединетите нации, кој уште од 2007 година одржува состаноци посветени на климатските промени, мирот и безбедноста на меѓународната сцена. Во рамките на овие состаноци, еден од заклучоците до кои доаѓаат државите учеснички е дека постојат закани од недостаток на храна и пораст на цените на прехранбените продукти, масивната миграција на населението, како и оптоварувањето на државните структури заради неможноста да се одговори на заканите кои климатските промени ги предизвикуваат, или имаат потенцијал да ги предизвикаат во иднина.

Од друга страна, заштитата на животната средина, или со други зборови – еколошката сигурност, ги опфаќа: енергетската сигурност, економската сигурност, непреченото снабдување со храна, непречениот пристап до природните богатства – што нè води до концептот за индивидуална сигурност (безбедност). Оттука заклучокот дека животната средина е мултидимензионален феномен.

**ТЕНДЕНЦИЈАТА
ЕКОЛОШКИТЕ ПРАШАЊА
ДА СЕ ТРЕТИРААТ КАКО
БЕЗБЕДНОСНА ЗАКАНА СЕ
ПОВЕЌЕ СЕ ЗГОЛЕМУВА,
ШТО УШТЕ ПОВЕЌЕ ЈА
НАГЛАСУВА ПОТРЕБАТА ЗА
МЕЃУНАРОДНА СОРАБОТКА.
НАПРЕДОКОТ НА НАУКАТА
И ТЕХНОЛОГИЈАТА НЕ
ДОВЕДОА ДО СОЗНАНИЕТО
ДЕКА ЧОВЕКОВАТА
АКТИВНОСТ ЈА ЗАГРОЗУВА
ЖИВОТНАТА СРЕДИНА
СО МНОГУ БРЗО ТЕМПО.
ИСТО ТАКА, НИ ДАДОА ДО
ЗНАЕЊЕ ДЕКА ЗАКАНИТЕ
СО КОИ СЕ СООЧУВАМЕ НЕ
МОЖЕ ДА БИДАТ РЕШАВАНИ
НА НИВО НА ДРЖАВИ.
ПРАШАЊАТА ПОВРЗАНИ СО
ЗАШТИТАТА НА ЖИВОТНАТА
СРЕДИНА СТАНУВААТ
ТОЛКУ ЗНАЧАЈНИ, ШТО
НАШАТА НЕМОЖНОСТ ДА
РЕАГИРАМЕ СЕ ПОВРЗУВА СО
БЕЗБЕДНОСНА ЗАКАНА**

Човековата безбедност опфаќа: еколошки, економски, здравствени, прехранбени, политички и индивидуални аспекти, што сугерира дека безбедноста е концепт кој се фокусира на заканите за индивидуата во државата, а не само на заканите за државата и националната безбедност.

Еколошката безбедност (сигурност) е нужно поврзана со концептите на социјална сигурност и еднаквост. Насилството кое произлегува од еколошките проблеми вклучува: експлоатација, дискриминација, нееднаква социјална и економска положба на различни структури во државата, па со самото тоа доведува до креирање атмосфера на: политичко, културно и религиозно насилство. Затоа, исклучително е важна заштитата на животната средина. Особено е значајна за да не дојде до толкаво уништување на природата и природните ресурси, кои можат да доведат до загрозување на основните човекови права: правото на живот, правото на сопственост, правото на семејство, правото на приватност.

ДОКОЛКУ РАЗВИЕНИТЕ ДРЖАВИ ПРОДОЛЖАТ СО ИСТО ТЕМПО НА ИСКОРИСТУВАЊЕ НА РЕСУРСИТЕ, ИСТ НАЧИН И СТАНДАРД НА ЖИВЕЕЊЕ, И ДОКОЛКУ ДРЖАВИТЕ ВО РАЗВОЈ ПРОДОЛЖАТ ДА СЕ СТРЕМАТ КОН ДОСТИГНУВАЊЕ НА ТОЈ НАЧИН НА ЖИВОТ И СТАНДАРД НА ЖИВЕЕЊЕ, МОЖЕМЕ ДА БИДЕМЕ СИГУРНИ ДЕКА БИТКАТА ЗА НАМАЛУВАЊЕ НА ЕФЕКТИТЕ ОД КЛИМАТСКИТЕ ПРОМЕНИ ЌЕ БИДЕ ИЗГУБЕНА УШТЕ ПРЕД НЕЈЗИНИОТ ПОЧЕТОК. ОВАА БИТКА КОЈА ТРЕБА ДА ЈА ВОДИМЕ, Е БИТКА СО САМИТЕ НАС И СО ЛИМИТИРАНОТО ВРЕМЕ КОЕ ГО ИМАМЕ НА РАСПОЛАГАЊЕ ЗА ДА НАПРАВИМЕ ПРОМЕНА

Еколошките закани, во најголем број случаи, се индиректни и меѓународни, креирани во, или надвор од државите, тесно поврзани со економски активности. Затоа, заштитата на животната средина на внатрешен план бара пристап кој ќе ја редефинира врската меѓу: државата, пазарите и општеството. На меѓународната сцена е потребен пристап како кон било која друга закана за меѓународната безбедност. Пристап кој подразбира: ургентност, ефективност и решителност.

Наместо заклучок: зошто сето ова е важно и за нас?

Зошто овие прашања би биле значајни за една мала држава на Балканот која сè уште е економски слаба и сè уште се бори да изгради стабилна демократија? Продолжува да постои сфаќањето дека проблемите со: рециклирање, заштита на ресурсите, чистиот

воздух за дишење, проблемите предизвикани од климатските промени се проблеми на богатите држави, проблеми со кои не се занимаваш на гладен stomak и празен џеб. „Историската неправда“ и „потребата за развој“ се најчесто употребуваните оправдувања од страна на државите во развој за непреземањето било каква акција за заштита на животната средина. Но, мора да го имаме на ум фактот дека времето во кое живееме не ни го дава луксузот да трагаме по економски развој по секоја цена, развој кој не води сметка за неговата одржливост – развој кој основните потреби на човекот, како онаа за чист воздух и здрава животна околина, ги става на втор или трет план.

Исто така, не може да останеме слепи за фактот дека климатските промени се феномен кој е значително поразличен од било кој друг проблем со кој човештвото се соочува денес и кој бара од нас суштествена промена во начинот на којшто размислуваме и го перципираме нашето секојдневно живеење. Доколку развиените држави продолжат со исто темпо на искористување на ресурсите, ист начин и стандард на живеење, и доколку државите во развој продолжат да се стремат кон достигнување на тој начин на живот и стандард на живеење, можеме да бидеме сигурни дека битката за намалување на ефектите од климатските промени ќе биде изгубена уште пред нејзиниот почеток. Оваа битка која треба да ја водиме, е битка со самите нас и со лимитираното време кое го имаме на располагање за да направиме промена.

Потребно е да станеме свесни дека секој од нас, без оглед во кој дел од светот живее, со своите секојдневни избори придонесува во зголемувањето на ефектите предизвикани од климатските промени. Климатските промени треба да нè направат свесни дека акциите на луѓето и државите во секој дел од светот меѓу себе се зависни и поврзани. Имаме еден заеднички именител во нашето постоење, тоа е нашата планета и фактот дека сите индивидуи и држави ја делат истата атмосфера.

*Ерата на: колебања, полумерки, загадочни средства
и одлагања се ближи кон својот крај.*

Денес, влегуваме во период на последици.

Сер Винстон Черчил

(Авторката е вонредна професорка на Правниот факултет „Јустинијан Први“ во Скопје при Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“)

Напомена: Првобитната верзија на овој труд е презентирана на трибината: „Механизмите за остварување на правото за здрава животна средина“, одржана на 23 април 2019 година, на Правниот факултет „Јустинијан Први“, во Скопје, во организација на „Институтот за глобална политика и право - Член 1“. Верзијата на трудот што е објавена во овој број на „Предизвици“ е дополнета и редактирана од авторката. Уредувачкиот одбор на списанието се согласи да го објави овој труд со цел запознавање на пошироката јавност со неговата интересна содржина.

ЗГОЛЕМУВАЊЕ НА АМБИЦИИТЕ – НАМАЛУВАЊЕ НА ЕМИСИИТЕ

ЕЛЕНА НИКОЛОВСКА

**АНТОНИО ГУТЕРЕШ,
ГЕНЕРАЛЕН СЕКРЕТАР НА
ООН: НАЈГОЛЕМА НЕПРАВДА
НА КЛИМАТСКАТА КРИЗА
Е ШТО НАЈМНОГУ СЕ
ПОГОДЕНИ ОНИЕ КОИ
НАЈМАЛКУ СЕ ВИНОВНИ ЗА
ТОА**

Климатските промени го менуваат светот и го загрозуваат нашето нормално функционирање и постоење. Потребни се повеќе активности и иновативни мерки и технологии за да се ублажат последиците. Овие последици подеднакво ги чувствуваат и развиените и неразвиените земји,

но сите немаат доволно економска моќ да се справат со штетите и загубите. Со цел да одговорот на овој проблем предизвикан од човечки активности на земјата, претставници на владите од целиот свет – членки на Рамковната конвенција за климатски промени на ООН (UNFCCC), во декември минатата година повторно се сретнаа на 25-тата по ред конференција за климатски промени, во Мадрид, Шпанија.

Активностите кои сега се преземаат за ублажување на климатските промени не се доволни. Глобалните температури се во постојан пораст. Зголемувањето на нивото на океаните и забрзаното топење на мразот на Гренланд и Антарктик се последица од собирањето на стакленички гасови во атмосферата, предизвикани од човечки активности. Ова е од анализата во последниот Извештај на Светската метеоролошка организација (WMO) за состојбата со климата во светот во 2019 година, кој опфаќа цела декада на пораст на глобалните температури.

Според овој Извештај, глобалните просечни температури, мерени од јануари, до октомври, биле за 1,1 Целзиусов степен повисоки во однос на прединдустриското доба. Ваквата состојба е предизвикана од порастот на CO₂ во атмосферата, која во 2018 година постигнала рекордно ниво и продолжила да расте во 2019 година. Зголемениот број на екстремни временски промени, во 2019 година биле причина за внатрешни раселувања на 10 милиони население, главно заради: поплави, бури и суша.

Зголемување на амбициите за ублажување на климатските промени

Токму затоа, потребни се многу повеќе и поамбициозни активности за да се спречат последиците од климатските промени. Да се зголемат заложбите и да се придонесува во национални рамки за ублажување на климатските промени, со дополнителни активности кои ќе обезбедат намалување на емисиите на стакленички гасови.

Националните придонеси во однос на климатските промени не се доволни за намалување на емисиите на CO₂ и мора да се воспостават нови механизми и технологии кои ќе помогнат во намалувањето на стакленичките гасови во атмосферата. Ревизијата на националните придонеси во однос на климатските промени која претстои за земјите во 2020 година, треба да биде поамбициозна, меѓутоа мора да се внимава и на можностите за реална имплементација на зацртаните цели.

**МАУРО ПЕТРИЦИОНЕ,
DG CLIMATE ACTION, EU
COMMISSION: МОРА ДА
ПРЕСТАНЕМЕ ДА КОРИСТИМЕ
ФОСИЛНИ ГОРИВА И
ТОА ТРЕБА ДА БИДЕ ВО
ФОКУСОТ НА СТРАТЕГИИТЕ
ЗА ЕКОНОМСКИ РАЗВОЈ НА
ЕВРОПСКИТЕ ЗЕМЈИ**

Воведувањето пазари на јаглерод ќе помогне во намалувањето на емисиите на CO₂, но само доколку се предвидат недостатоците и добро се регулираат како механизам заедно со системски решенија. Пред да се започне со имплементација на пазари на јаглерод во една земја, најпрво мора да има јасна стратегија за спроведување на зацртаните цели во националните придонеси во однос на климатските промени.

Во процесот на ревизија на националните придонеси во однос на климатските промени, меѓутоа и на сите делови на натамошно

известување и креирање на политиката за клима, мора да се внимава и на зголемената транспарентност и вклученост на сите засегнати.

Искуството од Перу покажува дека се потребни силни и амбициозни политики за климата, но и запознавање на Собранието, институциите и граѓаните со овие политики. Во Перу, согласно закон, еднаш годишно документите и сработеното се презентираат пред пратениците во Собранието. Со документите поврзани со ублажување и прилагодување на климатските промени треба на соодветен начин да бидат запознаени сите засегнати. Ако ова значи цртање инфографикони и табели за полесно разбирање или поедноставување на јазикот, тогаш тоа треба да се направи.

Вклучувањето на здравјето во националните и меѓународните климатски процеси може да помогне во олеснување на достапноста на потребните средства. Потребно е системско вклучување на здравјето во националните придонеси во однос на климатските промени, како и националните планови за прилагодување и сите други национални стратегии и планови.

**СВЕЊА ШУЛЦ, МИНИСТЕРКА
ЗА ЖИВОТНА СРЕДИНА НА
ГЕРМАНИЈА: ПОЧВАТА ИМА
СПОСОБНОСТ ДА СКЛАДИРА
ПОВЕЌЕ CO₂ ОД СИТЕ
ШУМИ И КОМБИНИРАНАТА
АТМОСФЕРА. СЕПАК,
ПРЕКУМЕРНАТА
ЕКСПЛОАТАЦИЈА И
ЕРОЗИЈАТА ОСЛОБОДУВААТ
ГОЛЕМИ КОЛИЧИНИ НА CO₂
ОД ПОЧВАТА**

Искуството на Шпанија со енергетската транзиција

Праведната транзиција треба да обезбеди намалување на емисиите преку обезбедување на транзиција кон обновливи извори на енергија и одржлив економски раст и развој на регионите каде има термоелектрани на јаглен и рудници за јаглен. Неможноста и немање финансии за обезбедување на праведна транзиција во овие региони не може да биде оправдување на државите воопшто да не ја започнат. Треба да се отвори процесот и да се започне да се работи на премин кон обновливи извори преку обезбедување учество на сите засегнати страни. Процесот мора да го отвори локалната заедница и да ги вклучи синдикатите на работниците од регионите.

Искуството од Шпанија зборува дека зголемувањето на климатската амбиција значи соочување со предизвикот да се обезбеди

транзиција на многу сектори во земјата. Да се намалат емисиите на CO₂ и на национално ниво да се придонесе во однос на климатските промени, со закон за клима и стратегија за енергетика, за Шпанија значеше дека заедно со целиот овој пакет мора да се изработи и национална стратегија за праведна транзиција.

**Д-Р МАРИА НЕИРА,
СВЕТСКА ЗДРАВСТВЕНА
ОРГАНИЗАЦИЈА:
АРХИТЕКТИТЕ СЕ НАШИТЕ
НОВИ МИНИСТРИ ЗА
ЗДРАВЈЕ**

Шпанија поминала и низ период на одрекување. Многу луѓе биле свесни дека рудниците на јаглен ќе се затворат и дека ќе мора да се најдат други опции за вработување. За ова време, шпанската власт се обидувала да најде иновативни начини да се зачува животната средина и вработувањето во овие општини. Сите можни финансиски средства започнале да се пренасочуваат за да се обезбеди нормален живот за регионите во транзиција. Еден од важните чекори во транзицијата е формализирање на неформалните работни места.

Деградацијата на планетата е предизвикана од човекот

Праведната транзиција ги засегнува и опфаќа сите сектори кои имаат емисии на стакленички гасови, како и оние сектори кои се ранливи на климатските промени – не само рудниците и термoeлектраните на јаглен.

Околу една четвртина од почвата на планетата која не е под мраз е подложена на деградација предизвикана од човекот. Климатските промени ја влошуваат деградацијата на земјиштето, особено во: крајбрежните области, речните делти, сушните подрачја и во области под пермафрост. Во периодот меѓу 1961-2013 година, површината на сушните подрачја се зголемила во просек за нешто повеќе од 1% годишно, со голема варијабилност меѓу годините. Во 2015 година, околу 500 (380-620) милиони луѓе живееле во области кои доживеале опустинување меѓу 1980 и 2000 година.

Податоците покажуваат дека од 1961 година, до сега, се удвоило конумирањето на растителни масла и месо кои директно влијаат за уништување на поголеми површини почва која има способност да складира јаглерод. Само одржливо искористување на земјиштето

би можело да придонесе во намалување на емисиите на стакленички гасови.

Здравјето на луѓето – приоритет при урбанистичкото планирање

Во време, кога климата се менува забрзано, временските услови се хаотични и непредвидливи, исклучително е важен начинот на кој се планираат и градат живеалиштата и градовите. Во исто време, сè повеќе луѓе се населуваат во урбаните средини и поголемите градови, создавајќи мега градови и зголемувајќи ја потребата за: простор, енергија и транспорт, кога е најмногу потребно: да се зачуваат обработливите површини, почвата, да се намалуваат потребите за енергија и транспорт. Одржливо живеење во градовите е можно само ако урбаните средини се планираат и градат имајќи го предвид како приоритет здравјето на луѓето (физичко и психичко).

Нормалното функционирање во секојдневието зависи од стабилна и евтина електрична енергија. Проблемот е што било каква изградена средина бара и голема потрошувачка на енергија за загревање и ладење. Постојат решенија за користење на дневната светлина и природната вентилација за да се регулира топлината во зградата, со цел да се намали потрошувачката на енергија.

Предизвик за живеење во клима која се менува секојдневно е намалување на јаглеродниот отпечаток на изградената средина, меѓутоа уште поголем предизвик е прилагодување на нашите живеалишта на екстремните временски услови кои се очекува и да се влошат. Создавањето инфраструктура за справување со: поплави, топлотни бранови и суша, може да биде многу скапа инвестиција, меѓутоа соодветното планирање и користење на постојната природна инфраструктура може да ги намали трошоците.

Планови и стратегии (не) само на хартија

Справувањето со климатските промени отсекогаш била борба како и за сè друго низ историјата, за: демократија, правда, подобри работни услови, достоинствен живот, еднаквост, основни човекови права, право на информирање и учество во носењето одлуки и право на живот во чиста животна средина и безбедна клима.

Безбедна клима е можна само преку имплементација на најамбициозните мерки и активности кои јасно ќе го зацртаат патот кон нискојаглероден развој на земјите.

(Авторката е одговорна за односи со јавноста на Центарот за истражување и информирање за животната средина Еко-свест)

ЕКОЛОШКА КУЛТУРА/ ОБРАЗОВАНИЕ ОД НАЈРАНА ВОЗРАСТ

АНТОНИО ЈОВАНОВСКИ

МОМЕНТАЛНО, ЗА ЧОВЕШТВТО ДА ГИ ЗАДОВОЛИ СВОИТЕ ПОТРЕБИ ЗА ГОДИШНА ПОТРОШУВАЧКА, НА ПЛАНЕТАТА ЗЕМЈА ЌЕ СЕ ПОТРЕБНИ 18 МЕСЕЦИ ДА СЕ РЕГЕНЕРИРА. ТОА ЗНАЧИ ДЕКА ВЕЌЕ НЕКОЕ ВРЕМЕ ПОЗАЈМУВАМЕ РЕСУРСИ ОД ИДНИТЕ ГЕНЕРАЦИИ. ГЛОБАЛНАТА МРЕЖА НА ЕКОЛОШКИ ОТПЕЧАТОК (GLOBAL FOOTPRINT NETWORK) ГО СЛЕДИ ДЕНОТ ВО ГОДИНАТА КОГА ЌЕ СЕ ПОТРОШАТ РЕСУРСИТЕ ОД ПРИРОДАТА, А ИМ ТРЕБА ПОВЕЌЕ ОД ЕДНА ГОДИНА ДА СЕ ОБНОВАТ, И ТОЈ ДЕН СЕ НАРЕКУВА „EARTH OVERSHOOT DAY“. ОВОЈ ДЕН СЕ ИМА ПОМЕСТЕНО ОД КРАЈОТ НА СЕПТЕМВРИ 2000, ДО 29 ЈУЛИ ВО 2019 ГОДИНА. АКО ПРОДОЛЖИ СО ОВА ТЕМПО, ВО 2020 ГОДИНА ЧОВЕШТВТО ЌЕ ИСКОРИСТИ 75% ПОВЕЌЕ ОТКОЛУ ШТО ЕКОСИСТЕМОТ МОЖЕ ДА РЕГЕНЕРИРА ВО ЕДНА ГОДИНА

За да може да размислуваме за образованието, мораме да размислуваме за иднината. Во суштина, образованието треба да ги подготви децата кои сега одат во градинка за тоа што ќе се случува во 2040 година. Како ќе изгледа светот во 2040 година? Најверојатно никој не знае. Но, пред да отидеме неколку децении напред, да видиме што се случува неколку децении наназад.

Традиционалниот поглед на образованието е дека треба да „произведе“ кадри со кои ќе ги задоволи потребите на пазарот на трудот, односно човекот кога ќе порасне треба да стане работник. Со овој поглед, функцијата на образованието е да ги задоволи работните места кои ќе бидат побарувани на пазарот на трудот и да понуди квалитетни работници за работодавачите. Кога ќе прашаш просечен работодавач во индустриска ера со матрица на размислување „максимизација

на профитот“, кои се најважните карактеристики на еден работник, најверојатно одговорот ќе биде: послушност, дисциплина, ефикасност и продуктивност. И секако, помал трошок по единица производ,

со други зборови колку што е можно поевтина работна сила. И вака некако веќе многу децении, па може да се каже и неколку векови, со матрица на продуктивност и профит се подредува образованието за да одговара на потребите на пазарот на трудот.

Згора на тоа, доколку ги ставиме очилата на капиталистот и неолибералната агенда, најважна функција на човекот кога ќе порасне е да биде потрошувач. Работи, за да земеш плата и да ја потрошиш на производи и услуги кои маркетингот нè убедил дека ќе не направат „посреќни“. Живеејќи во овој систем растеме генерации и генерации со порака дека кога и да се чувствуваме „несреќни“ треба да купиме нешто. Трошењето станува смислата на животот и купувањето на производи е решението за сите мали или поголеми проблеми. Ако детето плаче, купи му нешто. Ако партнерот е налутен, купи му нешто. Ако ти се чувствуваш несреќен, купи си нешто, да си го подигнеш духот (читај: егото). Буквално, што и да ни е проблемот, купувањето е решението.

На крајот на денот, купувањето и поттикнува економски раст. А што има лошо во тоа? Ако трошиш повеќе пари, значи ќе има повеќе пари кај работодавачот. Тоа значи дека работодавачот ќе може да ја зголеми платата на вработените или да вработи нови луѓе. Повисоки плати и нови вработени значи дека ќе има поголема потрошувачка. Тоа ќе значи нови вработени, и тие ќе имаат пари што ќе ги трошат. И така, поттикнуваме економски раст, а економскиот раст ќе ни го зголеми квалитетот на живот, нели? Економскиот раст на долг рок ќе ни ги реши сите проблеми, нели? Што и да е проблемот, одговорот е економски раст. И тоа значи дека образованието треба да е во функција на економскиот раст?

Ако продолжиме со сегашната матрица на размислување, одиме во амбис

Па, не. Ако продолжиме со ваква матрица на размислување, одиме во амбис. Моментално, за човештвото да ги задоволи своите потреби за годишна потрошувачка, на планетата Земја ѝ се потребни 18 месеци да се регенерира.¹ Тоа значи дека веќе некое време позајмуваме ресурси од идните генерации. Глобалната мрежа на еколошки отпечаток (Global Footprint Network) го следи денот во годината кога ќе се потрошат ресурсите од природата, а им треба повеќе од една

¹ <https://www.footprintnetwork.org/our-work/ecological-footprint/>

година да се обноват, и тој ден се нарекува „Earth Overshoot Day“. Овој ден се има поместено од крајот на септември во 2000-та година до 29 јули во 2019 година. Ако се продолжи со ова темпо, во 2020 година човештвото ќе искористи 75% повеќе отколку што екосистемот може да регенерира во една година. Опоменуваат зборовите на Кристина Фигуерес, поранешната генерална секретарка на Рамковната конвенција за климатски промени на Обединетите нации: „Доколку планетата Земја е нашата сметка во банка, одамна ќе бевме во банкрот. Планетата Земја е многу трпелива со нас, но тоа нема да трае уште долго“. Дополнителен предизвик е дека глобалното население брзо расте, а потрошувачката и економскиот раст зависат од ограничените природни ресурси.

Матрица на размислување „економски раст“ и образование базирано врз оваа примарна цел, едноставно не е одржливо. Не е само исцрпувањето на природните ресурси, туку и емитирањето на стакленички гасови кое се создава во процесот на: исцрпување, процесирање, создавање енергија и транспорт на производите и услугите. Економскиот раст е директно поврзан со бруто-домашниот производ (БДП), а БДП е директно поврзан со исцрпување на природни ресурси и емитирање на стакленички гасови. Со ова темпо на „раст“ веќе сме стигнати до 1 степен Целзиусов глобално затоплување, а научниците се согласни дека доколку премине преку 1,5 Целзиусов степени глобално затоплување, не може да се предвидат какви последици ќе следат како резултат на климатските промени, а има големи шанси да премине преку оваа граница меѓу 2032 и 2050 година.²

ОПОМЕНУВААТ ЗБОРОВИТЕ НА КРИСТИНА ФИГУЕРЕС, ПОРАНЕШНА ГЕНЕРАЛНА СЕКРЕТАРКА НА РАМКОВНАТА КОНВЕНЦИЈА ЗА КЛИМАТСКИ ПРОМЕНИ НА ООН: „ДОКОЛУ ПЛАНЕТАТА ЗЕМЈА Е НАШАТА СМЕТКА ВО БАНКА, ОДАМНА ЌЕ БЕВМЕ ВО БАНКРОТ. ПЛАНЕТАТА ЗЕМЈА Е МНОГУ ТРПЕЛИВА СО НАС, НО ТОА НЕМА ДА ТРАЕ УШТЕ ДОЛГО“. ДОПОЛНИТЕЛНО – ГЛОБАЛНОТО НАСЕЛЕНИЕ БРЗО РАСТЕ, А ПОТРОШУВАЧКАТА И ЕКОНОМСКИОТ РАСТ ЗАВИСАТ ОД ОГРАНИЧЕНИТЕ ПРИРОДНИ РЕСУРСИ. МАТРИЦАТА НА РАЗМИСЛУВАЊЕ -- „ЕКОНОМСКИ РАСТ“ И ОБРАЗОВАНИЕ БАЗИРАНО НА ОВАА ПРИМАРНА ЦЕЛ – НЕ Е ОДРЖЛИВА. НЕ Е САМО ИСЦРПУВАЊЕТО НА ПРИРОДНИТЕ РЕСУРСИ, ТУКУ И ЕМИТИРАЊЕТО НА СТАКЛЕНИЧКИ ГАСОВИ КОЕ СЕ СОЗДАВА ВО ПРОЦЕСОТ НА: ИСЦРПУВАЊЕ, СОЗДАВАЊЕ ЕНЕРГИЈА И ТРАНСПОРТ НА ПРОИЗВОДИТЕ И УСЛУГИТЕ

2 IPCC Special Report - Global Warming of 1.5°C, United Nations; October 2018

Извештајот на Обединетите нации посочува неколку чекори кои треба да се преземат за да се стабилизира глобалната температура. Прво, треба да се намали побарувачката за: енергија, материјали и храна. Ова вклучува промени во свеста, навиките и животниот стил на луѓето, од кои се очекува: намалување на потрошувачката на месо и млечни производи, намалување и рециклирање на отпадот, изборот на транспорт, итн. За намалување на побарувачката за енергија, клучна мерка е подобра изолација на зградите, имајќи предвид дека зградите се одговорни за околу една третина од светската потрошувачка на енергија. Второ, снабдувањето со енергија треба да се промени на глобално ниво. Потребно е барем половина до две третини од производството на енергија да доаѓа од обновливите извори на енергија во 2050 година, а транспортот да се електрифицира.

Моменталната матрица и култура не ги поддржува овие мерки. Ако треба да намалиме со потрошувачката значи дека се коси со нашата толку сакана улога на потрошувач. Ако не трошам, значи не треба ни да заработувам толку многу. Па, ако не работам 40 саати во неделата, што ќе правам? Ако не ги трошам парите, како ќе се чувствувам вреден? Оваа општествена траума е толку длабоко вкоренета во нашиот начин на живеење и навики, така што немаме одговор на овие прашања. Не само што немаме одговор, туку не ни размислуваме за алтернативи. Ниту разговараме. По автоматизам ни доаѓа да бидеме потрошувачи бидејќи тоа е дел од нашата култура. Купуваме нови подароци за секоја можна прилика. За родендени, за крштенки, за мекици, за слави, за Нова Година, за Божиќ, за Валентајн, за 8 Март, за благодарам, за извини, за сè можно. А, ако одбиеш подарок, си некултурен. Ако подариш нешто старо или веќе употребено, си прост, или сиромав. Ако им кажеш на пријателите да не ти носат подароци за роденден, туку стара книга, ќе те сметаат за чудак и повеќето ќе ти купат нова, од срам да ти донесат стара. Така сме растени, така сме воспитани, така сме образовани. Тоа е нормално.

Да се надеваме дека нашите деца во 2040 година ќе имаат нова нормала. Да се надеваме дека во иднина ќе биде ценето кога ќе се донесат (ре)употребени и рециклирани подароци. Но, за да може да го постигнеме тоа, треба да почнеме сега. Не за 10 години. Сега. Родителите, учителките, наставниците и професорите треба да

почнат да развиваат повисока свест и да препознаваат култура на одговорна потрошувачка, да почнат да размислуваат циркуларно и свесно. Таа промена во однесувањето треба да биде поддржана и со соодветни мерки и политики.

На индивидуално ниво е клучно да се стане свесен потрошувач

Тука некаде може да го извлечеме и првиот заклучок во однос на образованието и културата која е потребно да ја развиваме во: нашите домови, градинки и училишта. На индивидуално ниво е клучно да се стане свесен потрошувач. Да си свесен што, и колку купуваш и, најважно од сè – зошто купуваш? Дали само од каприц и дека „така треба“ или дека навистина нешто ти треба. Ако веќе купуваш нешто, да се информираш дали се рециклира, и тоа да ти влијае на изборот. Тоа што веќе ќе го купиш, да се потрудиш да го селектираш и соодветно да го отстраниш отпадот, односно секундарната суровина.

Да се учат децата да (ре)употребуваат и поправаат. Да им се развиваат стручни вештини за поправка и (ре)употреба уште од мали нозе. Да се зајакне и унапреди техничкото образование во основните училишта. Да се информираме и да ги едуцираме нашите деца за изворите на загревање и електрична енергија. Да охрабруваме користење енергија од сонце и тоа политиките и мерките на државата да го поддржуваат за секој дом, градинка и училиште. Не е само воспитувањето и индивидуалната свест, туку и установите и физичките простори во кои нашите деца учат треба да се инспиративни и да дадат пример. Јавните набавки треба да охрабруваат поеколошки и одговорни материјали и избори, да не се фаворизира само најевтина цена, туку да се земе предвид и нивото на рециклирање, влијанието врз животната средина на изборот и да се направат што „позелени“ училници и градинки. Да се јадат повеќе свежи салати и јаткасти плодови, наместо месо и чоколада.

Промената на свеста и културата од потрошувачко кон свесно и одговорно потрошувачко општество ќе потрае и ќе мора да биде проследена со дебати и дискусии за (ре)осмислување на економскиот модел. Ако одеднаш сите почнеме да ретерираме со потрошувачката, тоа може да влијае врз економскиот раст и вработувањата и да ги погоди најранливите категории. Затоа е важно да се размисли

ПРОЦЕСОТ НА
ДИГИТАЛИЗАЦИЈА И РАЗВОЈ
НА ТЕХНОЛОГИЈАТА ГО
ПРАВИ ПРЕДИЗВИКОТ
ЗА ИДНИНАТА УШТЕ
ПОКОМПЛЕКСЕН, БИДЕЈЌИ
ОБРАЗОВАНИЕТО КОЛКУ И ДА
САКА ДА СЕ ПРИЛАГОДУВА
НА ПАЗАРОТ НА ТРУДОТ, ВО
СУШТИНА НИКОЈ НЕ ЗНАЕ
КАКО ЌЕ ИЗГЛЕДА ТОЈ ПАЗАР
ЗА ДВАЕСЕТ ГОДИНИ. ВО
ПРИНЦИП, ДОСЕГА КОГА
ИМАЛО ТРАНСФОРМАЦИЈА
НА ЕКОНОМИЈАТА, ОДРЕДЕНИ
РАБОТНИ МЕСТА СЕ ГУБЕЛЕ,
НОВИ СЕ ОТВОРИЛЕ И ПО
НЕКОЕ ВРЕМЕ СЕ СИ ДОАГАЛО
ВО РАМНОТЕЖА. ОВОЈПАТ
МОЖЕ ДА НЕ БИДЕ ТАКА,
ЗАРАДИ ТОА ШТО РАЗВОЈОТ
НА ТЕХНОЛОГИЈАТА Е ТОЛКУ
БРЗ, ТАКА ШТО ДОДЕКА СЕ
ПРИЛАГОДАТ И ОБРАЗУВААТ
НОВИ РАБОТНИЦИ ЗА
НОВИТЕ РАБОТНИ МЕСТА,
МОЖЕ И ТИЕ НАБРЗО ДА
БИДАТ ЗАМЕНЕТИ СО НОВИ
ПОРАЗВИЕНИ АЛГОРИТМИ

за труд и услуги кои реално се случуваат, а моментално не се монетизираат по никоја основа. Пример, зошто да не се платени часовите работа во домот? Па на крајот на денот: миеењето садови, готвењето или перењето алишта и не е баш мојата омилена работа, а реално зема и многу време. Одржувањето домаќинство е напорна работа и се потребни многу работни часови. Зошто, без разлика дали е мажот или жената оној кој ќе помине со правосмукалка не заработи некој денар? Така ќе може да дојдеме и до прераспределба на доходовната моќ, а можеби и шанса да поминеме малку повеќе време во домот, на едуцирање на нашите деца.

Образованието треба да поттикне размислување и дебати за економски модел кој ќе одговара на предизвиците со кои се соочуваме, бидејќи моменталниот економски модел се

коси со принципите на еколошка одржливост. Уште поважно е да се разговара за вистинската функција на образованието во услови кога компјутерите стануваат помоќни и попаметни, а со вештачката интелигенција и автоматизацијата на работните места веќе се заменуваат милиони работни места, а само што започна оваа револуција.³ Најпогодени се работните места со ниски квалификации, но не се имуни и високо интелигентните работни места, како докторите. Во суштина, алгоритмите со вештачка интелигенција можат да го прават било кој оперативен процес многу попрецизен и без грешка, што ги прави многупати попродуктивни и поисплатливи од човечкиот фактор.

Овој процес на дигитализација и развој на технологијата го прави предизвикот за иднината уште покомплексен, бидејќи образованието колку и да сака да се прилагодува на пазарот на трудот, во

3 Sterling, A., „Millions of jobs have been lost to automatization“, Forbes, June 2019

суштина никој не знае како ќе изгледа пазарот на трудот за дваесет години од сега. Во принцип, досега кога имало трансформација на економијата, одредени работни места се изгубиле, нови се отвориле и после некое време сè ќе си доаѓало во рамнотежа. Овојпат може да не биде така, заради тоа што развојот на технологијата е толку брз, така што додека се прилагодат и образуваат нови работници за новите работни места, може и тие набрзо да бидат заменети со нови поразвиени алгоритми.

Тоа што знаеме за сигурно е дека светот во 2040 година ќе биде многу поразличен од оној денеска. И тука повторно се прашуваме: „Што да ги учиме децата во ваква непредвидлива средина?“

Кога веќе имаме големи промени, логичен одговор би бил дека најважна карактеристика што треба да ги учиме децата е како да се прилагодуваат на промените. Како да останат стабилни, ментално и психички. Ментална хигиена и ментална стабилност. Понатаму, и емоционална интелигенција. Како да се справат со емоции на: фрустрација, гнев, стрес. Да си подложен на промени постојано е стресно, да учиш за некое работно места повеќе од 10 години и кога конечно ќе ја имаш дипломата, тоа работно место да не постои, навистина ќе предизвика фрустрација и гнев. Како да се справиш со тие емоции кои, имајќи ја предвид комплексноста на предизвиците, има големи шанси само да се зголемуваат. Одговорот, најверојатно, би бил емоционална интелигенција. Способноста да се справиш со емоциите, да ги канализираш на здрав начин, да не се навлекуваш на супстанции кои прават бегство од реалност (дрога, алкохол, видеоигри, итн.), ќе биде клучно за генерациите кои сега тргнуваат во градинка. Но, како се учи емоционалната интелигенција? Дали некој го изучува ова како предмет во образовниот процес.

**ВО ВАКВИ УСЛОВИ
МОЖЕБИ И ПРИРОДАТА
НА РАБОТАТА ЌЕ СЕ
МЕНУВА, А ФУНКЦИЈАТА
НА ОБРАЗОВАНИЕТО
НЕМА ПОВЕЌЕ ДА БИДЕ
ДА СЕ РАЗВИВААТ
ПРОДУКТИВНОСТА И
ЕФИКАСНОСТА, БИДЕЈЌИ
КОМПЈУТЕРИТЕ ЌЕ ЈА
ПРЕЗЕМАТ ТАА УЛОГА.
ВО ЕКСТРЕМЕН СЛУЧАЈ,
ЧОВЕКОТ-РАБОТНИК
БИ ЈА ИЗГУБИЛ
СВОЈАТА ЕКОНОМСКА
(ТРУДОВА) ВРЕДНОСТ
И СО ВОВЕДУВАЊЕ НА
МИНИМАЛНО ГАРАНТИРАН
ПРИХОД БИ СЕ ПОКРИЛЕ
ОСНОВНИТЕ ТРОШОЦИ ЗА
ЖИВОТ. ВО ТОЈ СЛУЧАЈ,
ЛУЃЕТО БИ МОЖЕЛЕ ДА СЕ
ПОСВЕТАТ НА: ЛЕЖЕРНИ
АКТИВНОСТИ, РАЗВОЈ
НА КРЕАТИВНОСТА,
ДУХОВНОСТА И
УМЕТНИЧКИТЕ
СПОСОБНОСТИ. ЗАРЕМ ТОА
НЕ БИ БИЛО ПРЕКРАСНО?**

Од мое лично искуство, ова се изучува само во неформалниот образовен процес, водено од невладини организации. Можеби е важно да се размисли за формализација на, таканаречените, „животни вештини“ како емоционална интелигенција и ментална хигиена во формалниот образовен процес, почнувајќи од најрана возраст. Но, предизвикот е дека емоционална интелигенција не се развива преку предавања, туку преку интеракција, самоевалуација, работа во помали групи, користење на неформални методи на образование. Можеби е потребно да се воведат неформалните методи на образование кои се применуваат во невладиниот сектор, во формалниот процес на образование?

Едно е сигурно за образованието – во иднина ќе биде доживотно

Ова би значело цел процес на образование за возрасни, пред сè, едукатори, учители, наставници, кои прво ќе мора да се запознаат со концептот на емоционална интелигенција и неформалните методи на образование, за потоа и тие да го предаваат и фасилитираат процесот на личен развој кај младите.

Земајќи ја предвид променливоста на пазарот на трудот во иднина и енергетската транзиција кон обновливи извори на енергија, од голема важност ќе бидат образованието за возрасни и преквалификационите програми од едно работно места за друго. Кога илјадници работници ќе останат без работа во рудник за јаглен (во РЕК „Битола“ работат повеќе од 2.000 работници), државите ќе мора да имаат план за правична транзиција и преквалификациони образовни програми за да може да се преквалификуваат овие работници со нови работни вештини. Предизвикот тука е дали и колку нискоквалификувани работни места ќе има за 20 години, бидејќи како што спомнавме, први на удар на автоматизацијата се нискоквалификуваните работни места. Неопходни ќе бидат планови за правична транзиција со земање предвид на сите аспекти, како и чести дебати.

Во вакви услови, едно е сигурно за образованието. Ќе биде доживотно. Старата парадигма на еден период – учи, за потоа да работиш, ќе биде ирелевантна. За да се остане релевантен на пазарот на трудот и да се задржи економската вредност за која некој би бил подготвен да плати, ќе треба постојано да се учи, да се одучуваат стари работи, да се учат нови, да се одвикнуваат стари навики, да се

стекнуваат нови. Во вакви услови можеби и природата на работата ќе се менува, а функцијата на образованието нема повеќе да биде да се развие продуктивноста и ефикасноста, бидејќи компјутерите ќе ја преземат таа улога. Во екстреман случај, човекот-работник би ја изгубил својата економска (трудова) вредност и со воведување на минимално гарантиран приход би се покриле основните трошоци за живот. Во тој случај, луѓето би можеле да се посветат на: лежерни активности, развој на креативноста, духовноста и уметничките способности. Зарем тоа не би било прекрасно?

Познатиот историчар и филозоф, Јувал Ноа Харари, предупредува и на уште една реална закана која може да се случи со развојот на технологиите и вештачката интелигенција. Харари нагласува дека: „Алгоритмите сега можат да ни ги предвидуваат следните потрошувачки избори (врз база на личната историја на интернет) и со тоа да ни ги манипулираат куповните навики и избори. Но, со спојување на компјутерските науки со биохемиските науки, компјутерите ќе можат да ги препознаваат и нашите емоции, и тогаш ќе почнат да нè запознаваат подобро отколку што се знаеме себеси и во тој момент ќе можат да нè манипулираат стискајќи ги нашите емоционални слаби страни кога им е потребно“. Во вакви случаи дури и политичката вредност на човекот (да биде гласач) е загрозувана. Харари нагласува: „Во денешницата и иднината најголемата вредност која сите бесплатно ја даваме се нашите податоци“. Кога некоја корпорација или влада ќе поседува доволно податоци за граѓаните, ќе може да ги манипулира нивните избори, и тогаш слободната волја станува само мит. Либералната демократија како што ја знаеме ќе дојде под знак прашање. Секој ќе биде убеден дека прави свој сопствен избор но, всушност, прашање е колку ќе биде автентичен личен избор или потреба на некоја корпорација. Или, влада. Од ова може да заклучиме дека повторно се потврдува старата лекција „запознај се себеси“. Да се спознаеш себеси, за да знаеш дека твојот избор е автентично твој, а не е изманипулиран од некое надворешно влијание – ќе стане, можеби, најрелевантната карактеристика во иднина.

Образованието ќе мора да поддржува процес на личен развој и себепознавање уште од рана возраст за да можат граѓаните на општеството во 2040 година да се справуваат со предизвиците. Тие деца ќе се соочат со поинтензивните последици на климатските промени и компјутерите со вештачка интелигенција. Ќе треба да

ИДНИНАТА ЌЕ БИДЕ НЕПРЕДВИДЛИВА И ПАЗАРОТ НА ТРУДОТ ЌЕ ПОЧНЕ ЗАБРЗАНО ДА СЕ МЕНУВА КАКО ШТО СЕ РАЗВИВА ТЕХНОЛОГИЈАТА И ВЕШТАЧКАТА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА. ЕДНА ОД КЛУЧНИТЕ ФУНКЦИИ НА ОБРАЗОВАНИЕТО ЌЕ БИДЕ ДА СОЗДАДЕ ЕМОЦИОНАЛНО И МЕНТАЛНО СТАБИЛНИ ЛИЧНОСТИ КОИ ЌЕ МОЖАТ ДА СЕ СПРАВАТ СО ПРОМЕНЕТЕ И ЌЕ УЧАТ КОНТИНУИРАНО. ВАЖНОСТА НА СЕБЕСПОЗНАВАЊЕТО ЌЕ БИДЕ ОД УШТЕ ПОГОЛЕМО ЗНАЧЕЊЕ, БИДЕЈЌИ ОВОЈПАТ ЌЕ ИМАМЕ КОНКУРЕНЦИЈА ВО АЛГОРИТМИТЕ ЧИЈА ОСНОВА ЦЕЛ ЌЕ БИДЕ ДА ВЛИЈААТ ВРЗ НАШИТЕ ИЗБОРИ. ЛИЧНИОТ РАЗВОЈ И СЕБЕСПОЗНАВАЊЕТО ДА БИДАТ ДЕЛ ОД ОБРАЗОВНИОТ ПРОЦЕС И, МОЖЕБИ, ЈОГАТА И МЕДИТАЦИЈАТА ДА СТАНАТ ЗАДОЛЖИТЕЛЕН ПРЕДМЕТ ВО ГРАДИНКЕТЕ И УЧИЛИШТАТА

имаат ментална стабилност и емоционална интелигенција да се справуваат со големите и рапидни промени што се очекуваат од сите аспекти. Образованието треба да поддржува процес на лично освестување. Познатиот доктор и психолог Габор Мате, кој е автор на книги за: зависности, општествени трауми и детски развој, вели: „Треба да посветиме исто толку време колку што трошиме надвор за општествен придонес, колку и за придонес навнатре. Да се преиспитуваме себеси, да ја пронајдеме и негуваме внатрешната вредност за да немаме потреба за постојана валидација однадвор“.

Овој вид на образование со вртење навнатре, кон себе, треба да започне многу поинтензивно уште од сега. Прашањето е, кои избори може да ги направиме сега за да може да влијаеме првенствено врз нашата ма-

трица и со тоа да дадеме пример на нашите деца? А, потоа да го пресликаме преку системски пристап во образовниот процес.

Од погореизнесеното може да заклучиме дека:

1. Образованието не смее да се гледа во функција на пазарот на трудот и да поддржува економски модел кој е еколошки неодржлив. Образованието треба да поддржува културно и еколошко освестување кај најмладите, да создава еколошко одговорни граѓани кои прават свесни избори со најмало влијание врз животната средина и климатските промени. Во услови на климатски промени и еколошка неодржливост, стручното образование и вештините за поправка и (ре)употреба ќе бидат од големо значење. Домовите, а особено јавните образовни установи (градинките и училиштата) треба да бидат пример за: енергетската ефикасност, еколошкото греење, снабдувањето на електрична енергија од сонце и селектирање и

рециклирање отпад. Образованието почнува од дома, со: свеста, однесувањето и навиките од родителите, но се комплетира во образовните установи, со: свеста, однесувањето и навиките на учителите и наставниците.

2. Образованието за возрасни и програмите за преквалификација ќе добиваат уште поголемо значење, како што милиони работници од рудниците за јаглен и во нафтената индустрија ќе имаат потреба да се реалоцираат во други сектори кои ќе ги вработат. Владите ќе мора да направат соодветни планови за правична транзиција кои ќе вклучуваат следење на трендовите на енергетската транзиција и прилагодувањето кон климатските промени.
3. Иднината ќе биде непредвидлива и пазарот на трудот ќе почне забрзано да се менува како што ќе се развива технологијата и вештачката интелигенција. Една од клучните функции на образованието ќе биде да создаде емоционално и ментално стабилни личности кои ќе можат да се справат со промените и ќе учат континуирано. Важноста на себепознавањето ќе биде од уште поголемо значење бидејќи овој пат ќе имаме конкуренција во алгоритмите чија основа цел ќе биде да влијаат врз нашите избори. Личниот развој и себепознавањето да бидат дел од образовниот процес и можеби јогата и медитацијата да станат задолжителен предмет во градинките и училиштата.

(Авторот е магистер по еколошка економија и одржлив развој, основач и извршен директор на здружението „Гоу Грин“ (www.gogreen.mk))

ПРЕДИЗВИЦИТЕ НА ЖИВОТНАТА СРЕДИНА МЕЃУ ПОТРЕБАТА ЗА АКЦИЈА И ПОЛИТИЧКАТА ВОЛЈА

АРИЈАНИТ ЏАФЕРИ

ЗА ДА СЕ ПОСТИГНАТ ЕВРОПСКИТЕ СТАНДАРДИ, НА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА Ѐ ПРЕТСТОИ МНОГУ РАБОТА. ЗА ПОЧЕТОК, ТРЕБА ДА СЕ НАПРАВИ ПРОЦЕНКА НА ИТНИТЕ ПОТРЕБИ, ДА СЕ УТВРДИ КОЈ Е НАЈГОЛЕМИОТ ПРОБЛЕМ И ОД КАДЕ ТРЕБА ДА СЕ ПОЧНЕ. ИСТО ТАКА, ПОТРЕБНИ СЕ И МНОГУ ФИНАНСИИ КОИ ВО МОМЕНТОВ ГИ НЕМАМЕ. И ТИЕ ФИНАНСИИ КОИ ГИ ИМАМЕ КАКО ДРЖАВА НЕ ГИ РАСПРЕДУВАМЕ КАДЕ ШТО ТРЕБА, И КАКО ШТО ТРЕБА. ОВА ГО ДОКАЖУВААТ НЕКОЛКУ ПРИМЕРИ КОИ СЕ МНОГУ КОНКРЕТНИ

Да се биде едно од најзагадени-те места на светот воопшто не претставува добра слика за нашата земја, која веќе подолго време има за цел да му се придружи на големото европско семејство. Еколошките предизвици во Северна Македонија не се однесуваат само на загадениот воздух, туку и на: уништувањето на екосистемот, губењето на биоразновидноста, загадувањето на реките, загадувањето на обработливото земјиште, уништувањето на шумите, и слично. Најголемиот дел од овие проблеми имаат заеднички именител – негрижа на надлежните институции

и недостиг на политичка волја да се дејствува поинаку.

За да се постигнат европските стандарди, на Северна Македонија ѝ претстои многу работа. За почеток, треба да се направи проценка на итните потреби, да се утврди кој е најголемиот проблем и од каде треба да се почне. Исто така, потребни се и многу финансии кои во моментот ги немаме. И тие финансии кои ги имаме како држава не ги распределуваме каде што треба, и како што треба. Ова го докажуваат неколку примери кои се многу конкретни.

Нашата земја нема развиено ефикасна мрежа на станиците за мониторинг на загаденоста на воздухот, преку кои треба да се

идентификуваат и локализираат најголемите загадувачи во реално време, преку следење на движењето на загаденоста од нејзините извори. Најчестиот изговор на власта за ова е недостигот на финансиски средства. Еден центар за мониторинг за загаденоста на воздухот кој е прифатлив за нашата власт чини околу 250.000 евра. Од друга страна, граѓаните и медиумите честопати ги црпат податоците од мрежите за мониторинг кои користат low-cost сензори, кои се неуверливи за државните институции кои, неретко, ги нарекуваат „али-експрес сензори“. Како и да е, државата има одвоено 6,5 милиони евра за купување апарати за игри на среќа, за потребите на Државна лотарија.

Државата не направи доволно да ги зајакне капацитетите на институциите одговорни за животната средина

Нашата држава не направи доволно за да ги зајакне капацитетите на инспекторите за животна средина (државни и општински), со што нивната реакција за загадувачите е безначајна. Недостигот на соодветна опрема за инспекторите најчесто се правда со недостигот на финансиски средства, а во меѓувреме, Владата набавува нови автомобили за министерствата во, речиси, секој нов мандат.

Нашата држава не направи доволно ниту да ги зајакне капацитетите на Царинската управа, особено на меѓуграничните премини, со што не е спроведена доволна контрола околу тоа каков вид отпад е увезен, или каков вид отпад поминал низ државата. Како да не беше доволно тоа што системот е корумпиран, згора на тоа царинските служби немаат ниту соодветни апарати за проверка на робата. Затоа, на 1 февруари 2019 година, на протестот организиран пред депонијата „Дрисла“, *Еко Герила* побара од премиерот (тогашен) Зоран Заев и од Владата да се измени Законот за увоз на отпад, со што ќе се забрани увозот на отпад во Северна Македонија. Истото барање *Еко Герила* го достави и до Советот за национална безбедност. Позитивен сигнал беше гласањето во Собранието за измена на Законот за управување со отпад, на 5 февруари 2020 година, со што се забрани увозот на отпад кој служи како алтернативен извор на енергија. За жал, нашата земја нема капацитет да управува со отпадот што се генерира од граѓаните на Република Северна Македонија, па затоа увозот на отпад е само една голема и непотребна глупост.

Општините, исто така, се вклучени како странки во овој процес, а општината Тетово е најлошиот можен пример кога станува збор за управување со проблемите со животната средина, затоа што општинскиот буџет нема доволно средства за таа намена.

За да се овозможи поефикасно функционирање на мерките и политиките за животна средина, треба да имаме ефикасно судство кое ќе биде вклучено во текот на целиот овој процес. Не се процесуираат како што треба тужбите против загадувачите, против уништувачите на животната средина, и до овој момент не сме видели да завршат зад решетки ниту бизнисмените кои го загадуваат воздухот, ниту инспекторите кои не реагираат за овие појави, ниту, пак, градоначалниците кои не ги исполнуваат нивните обврски кои произлегуваат од Законот за комунална дејност. Во таа насока, еден од најсрамните примери што долго ќе се памети, е одлуката на Основното јавно обвинителство (од 10 јануари 2020 година) да не ја гони кривично депонијата „Дрисла“, во Скопје.

Радикалните проблеми бараат преземање и радикални мерки

За многу од проблемите во животната средина има решение. Недостигот на средства не смее да се користи како изговор. Исто така, смешните споредби, кои често ги прават политичарите, дека и во другите држави има загадување на воздухот, или слични проблеми, не смеат да служат како оправдување за непостапување. Недостигот на политичка волја кај носителите на одлуки во нашата земја мора да заврши, а со тоа и културата на неказниност којашто преовладува во Северна Македонија. Градоначалниците, министрите за животна средина и нивните заменици, државните и општинските инспектори, бизнисмените, но и физичките лица, треба да носат одговорност за нивните штетни постапки кон животната средина. Соодветниот однос кон животната средина не треба да се смета како луксуз на современиот свет, туку како предуслов за иднината на планетата Земја и постоењето на човештвото на оваа планета која секојдневно се уништува. Културата на неказниност мора да заврши ден поскоро, а со тоа и популистичкиот пристап на оние кои сме ги избрале за да одлучуваат за нашите животи. Радикалните проблеми бараат радикални мерки и за носењето на ваквите одлуки се потребни смели и одлучни лидери кои ќе мислат и на идните

СООДВЕТНИОТ ОДНОС КОН ЖИВОТНАТА СРЕДИНА НЕ ТРЕБА ДА СЕ СМЕТА КАКО ЛУКСУЗ НА СОВРЕМЕНИОТ СВЕТ, ТУКУ КАКО ПРЕДУСЛОВ ЗА ИДНИНАТА НА ПЛАНЕТАТА ЗЕМЈА И ПОСТОЕЊЕТО НА ЧОВЕШТВТО НА ОВАА ПЛАНЕТА КОЈА СЕКОЈДНЕВНО СЕ УНИШТУВА. КУЛТУРАТА НА НЕКАЗНИВОСТ МОРА ДА ЗАВРШИ ДЕН ПОСКОРО, А СО ТОА И ПОПУЛИСТИЧКИОТ ПРИСТАП НА ОНИЕ КОИ СМЕ ГИ ИЗБРАЛЕ ЗА ДА ОДЛУЧУВААТ ЗА НАШИТЕ ЖИВОТИ. РАДИКАЛНИТЕ ПРОБЛЕМИ БАРААТ РАДИКАЛНИ МЕРКИ И ЗА НОСЕЊЕТО НА ВАКВИТЕ ОДЛУКИ СЕ ПОТРЕБНИ СМЕЛИ И ОДЛУЧНИ ЛИДЕРИ КОИ ЌЕ МИСЛАТ И НА ИДНИТЕ ГЕНЕРАЦИИ, А НЕ КУКАВИЦИ КОИ МИСЛАТ САМО НА ИДНИТЕ ИЗБОРИ

генерации, а не кукавици кои мислат само на идните избори.

Додека Европската Унија се подготвува да го претстави European Green Deal (Зелениот европски договор) кој е детален план со цел да го направи Европскиот континент прв кој нема да влијае климатските промени, нашата земја треба да се фокусира на неколку работи за да создаде стандарди за животната средина.

Создавањето посебен национален фонд за животната средина каде ќе се алоцираат доволно средства за да се коригираат горенаведените мани и недостатоци е потребната појдовна точка. За среќа, расположението за поддршка на оваа идеја е во пораст во одлучувачките кругови во нашата земја. Потребни се

многу пари за да се помогне модернизирањето на застарената индустрија која загадува, но во исто време, треба да се прекине и со субвенционирањето на изградбата на, таканаречените, мали хидроцентрали коишто ги загадуваат реките и ја уништуваат биоразновидноста, особено во: националните паркови, заштитените зони и Националната Емералд мрежа на подрачја.

Зајакнувањето на еколошките инспекторати (државни и општински) треба да резултира и со редовни и строги контроли на државниот и општинскиот инспекторат во индустриските капацитети кои ја загадуваат животната средина. Исто така, треба да се преземат мерки и против мобилните загадувачи, во сообраќајот, каде со закон треба да се наметне поставувањето налепници за автомобилите врз основа на еколошкиот стандард што се определува при вршење на техничкиот преглед. За да се случи тоа, треба да се измени законот кој сега го дозволува ова решение, но не го наметнува како обврска. Според ова, секој голем град во Северна Македонија треба да има ефикасен јавен транспорт со возила кои ги исполнуваат највисоките еколошки стандарди.

Заштитата на животната средина треба да почне од најрана возраст, затоа образовниот систем треба да подложи на потребните промени за да се додаде еколошката едукација како предмет во училиштата, уште од прво одделение во основното образование, и да се содржи во секој можен предмет како пристап и метод на работа. Правото на граѓаните за чиста животна средина треба да се почитува како уставно гарантирано право (член 43, Устав на РСМ), додека за прекршителите на истото треба да има казни и затвор. Да се стави крај на културата на неказниност и криминалот врз животната средина остро да биде казнуван.

Треба сите да бидеме свесни дека ризикот од климатските промени претставува ризик за постоењето на живот на Земјата и дека задача на секој од нас е да го одработиме своето. Борбата за заштита на животната средина и на планетата не е борба само на: екоактивистите, еколозите, научниците..., тоа е борба на секој од нас. Секој од нас има свој удел и задача што треба да ја изврши. Секој ден.

(Авторот е претседател на Еко-герила од Тетово)

превод од албански јазик: Дениз Сулејман

SFIDAT MJEDISORE MIDIS NEVOJËS PËR VEPRIM DHE VULLNETIT POLITIK

ARIANIT XHAFERI

PËR TË ARRITUR STANDARDET EVROPIANE, MAQEDONISË SË VERIUT I DUHET SHUMË PUNË. FILLIMISHT DUHEN VLERËSUAR SAKTË NEVOJAT MË URGJENTE PËR TË ARRITUR NJË PËRFUNDIM SE KU ËSHTË PROBLEMI MË I MADH DHE NGA KU DUHET T'JA NISIM. POASHTU NEVOJITEN SHUMË PARA TË CILAT NUK I KEMI. EDHE ATO PARA QË I KEMI SI SHKET NUK I SHPËRNDAJMË ATY KU DUHET DHE SIÇ DUHET. KËTË E DËSHMOJNË DISA SHEMBUJ SHUMË KONKRETË

Të jesh një nga vendet më të ndotura në botë nuk është aspak imazh i mirë për vendin tonë që tashmë një kohë më të gjatë kërkon t'i bashkohet familjes së madhe evropiane. Sfidat mjedisore në Maqedoninë e Veriut nuk përmbillen vetëm me ajrin e ndotur, por edhe me shkatërrimin e eko sistemit, humbjen biodiversitetit, ndotjen e lumenjve, ndotjen e tokës bujqësore, shpyllëzimin, por edhe probleme tjera të ngjashme. Pjesa dërmuese e këtyre problemeve kanë një emërues të përbashkët: neglizhencën e autoriteteve dhe mungesën e vullnetit politik për të vepruar ndryshe.

Për të arritur standardet evropiane, Maqedonisë së Veriut i duhet shumë punë. Fillimisht duhen vlerësuar saktë nevojat më urgjente për të arritur një përfundim se ku është problemi më i madh dhe nga ku duhet t'ja nisim. Poashtu nevojiten shumë para të cilat nuk i kemi. Edhe ato para që i kemi si shtet nuk i shpërndajmë aty ku duhet dhe siç duhet. Këtë e dëshmojnë disa shembuj shumë konkretë.

Vendi jonë nuk ka të zhvilluar një rrjet efikas të stacioneve të monitorimit të ndotjes së ajrit, përmes të cilave duhen identifikuar dhe lokalizuar ndotësit më të mëdhenj në kohë reale, përmes ndjekjes së lëvizjes së ndotjes nga burimet e tyre, dhe arsyetimi më i zakonshëm i autoriteteve të vendit për këtë mungesë është mungesa e mjeteve financiare. Një qendër monitoruese për ndotjen e ajrit që është e pranueshme për autoritetet tona kushton deri në 250,000 euro. Nga ana tjetër qytetarët dhe mediat shpeshherë të dhënat i marrin nga rrjetet monitoruese që përbëhen nga sensorët low-cost të cilët nuk janë të besueshme për autoritetet shtetërore që shpesh i quajnë ato "ali-express sensorë". Sido që

të jetë, shteti ka ndarë 6.5 milionë euro për të blerë aparate bixhozi për nevojat e lotarisë shtetërore.

Vendi jonë nuk ka bërë mjaftueshëm për të përforcuar kapacitetet e institucioneve përgjegjëse për mjedisin

Vendi jonë nuk ka bërë mjaftueshëm për të përforcuar kapacitetet e inspektorateve mjedisore (shtetërore dhe komunale), me çka reagimi i tyre ndaj ndotësve të denoncuar është i papeshë. Mungesa e pajisjeve adekuate për inspektoratet arsyetohet shpesh me mungesë mjetesish financiare ndërkohë që qeveria blen automjete të reja për ministritë gati se në secilin mandat të ri.

Vendi jonë nuk ka bërë mjaftueshëm as për të përforcuar kapacitetet e drejtorisë së doganave, sidomos në vendkalimet kufitare, me çka nuk është kryer kontroll i mjaftueshëm rreth asaj se çfarë llojesh të mbeturinave janë importuar, apo i mbeturinave për të cilat kemi shërbyer si vend tranzitor. Sikur mos mjaftonte që sistemi është mjaft i korruptuar, por për më tepër shërbimet e doganave nuk kanë as aparate adekuate për të kontrolluar mallin, prandaj dhe më 1 Shkurt të vitit 2019 në protestën e organizuar përpara deponisë Drisla Eco Guerilla i kërkoi kryeministrit (të atëhershëm) Zoran Zaev dhe Qeverisë që të ndryshonin ligjin për importin e mbeturinave me çka do ndalohej importi i mbeturinave në Maqedoninë e Veriut. Të njëjtën kërkesë Eco Guerilla e ka paraqitur edhe në Këshillin e Sigurisë Kombëtare. Sinjal i mirë ishte votimi në kuvend i ndryshimeve në Ligjin për Menaxhimin e Mbeturinave më 5 Shkurt 2020 me çka u ndalua importi i mbeturinave që përdoren si burim alternativ i energjisë. Vendi jonë për fat të keq nuk ka kapacitet të menaxhojë mbeturinat që gjenerohen nga qytetarët e Republikës së Maqedonisë së Veriut, prandaj importi i tyre është vetëm një marrëzi e madhe dhe e panevojshme.

Palë të përfshira në këtë proces janë edhe komunat, kurse Komuna e Tetovës është shembulli më i keq i mundshëm kur flitet për menaxhimin e problemeve mjedisore, sepse në buxhetin e komunës nuk janë paraparë mjete të mjaftueshme për atë qëllim.

Për ta bërë të mundur një funksionim më efikas të masave dhe politikave mjedisore, duhet të kemi dhe gjyqësi efikase që do jetë e përfshirë në tërë këtë proces. Nuk procedohen si duhet aktpaditë ndaj ndotësve të denoncuar, ndaj dhunuesve të mjedisit jetësor, dhe deri në këtë moment s'kemi parë të përfundojnë prapa grilave as sipërmarrësit

që ndotin ajrin, as inspektorët që s'reagojnë ndaj këtyre dukurive, as kryetarët e komunave që nuk përmbushin obligimet e tyre nga ligji për veprimtari komunale. Një nga shembujt më të turpshëm që do mbahet mend në këtë drejtim është vendimi i Prokurorisë Themelore Publike (i datës 10 Janar 2020) që vendosi të mos ndjekë penalisht deponinë Drisla në Shkup.

Problemët radikale kërkojnë masa radikale

Shumë nga problemet mjedisore kanë zgjidhje. Mungesa e mjeteve të mjaftueshme nuk guxon të përdoret si arsytim. As krahasimet qesharake që bëhen shpesh nga politikanët se edhe në vendet tjera ka ndotje të ajrit ose probleme të ngjashme nuk guxojnë të shërbejnë si arsytim për të mos vepruar. Mungesa e vullnetit politik të vendim-marrësve në vendin tonë duhet të marrë fund, dhe bashkë me të edhe kultura e padënueshmërisë që mbizotëron në Maqedoninë e Veriut. Kryetarë komunash, ministra e zëvendësministra të mjedisit, inspektorë shtetërorë e komunalë, sipërmarrës por dhe persona fizikë duhet të mbajnë përgjegjësi për veprimet e tyre të dëmshme ndaj mjedisit jetësor. Kujdesi ndaj mjedisit nuk duhet parë si luks i botës moderne, por si parakusht i ardhmërisë së planetit Tokë, si parakusht i ekzisten-

**KUJDESI NDAJ MJEDISIT
NUK DUHET PARË SI LUKS
I BOTËS MODERNE, POR SI
PARAKUSHT I ARDHMËRISË
SË PLANETIT TOKË, SI
PARAKUSHT I EKZISTENCËS
NË NJERËZIMIT NË KËTË PLANET
QË PO E SHKATËRROJMË
DITA DITËS. KULTURA E
PADËNUESHMËRISË DUHET
TË MARRË FUND NJË DITË E
MË PARË, DHE BASHKË ME
TË EDHE QASJA POPULISTE
E ATYRE QË KEMI ZGJEDHUR
PËR TË VENDOSUR PËR JETËT
TONA. PROBLEMET RADIKALE
KËRKOJNË MASA RADIKALE,
DHE PËR VENDIME TË
KËTILLA DUHEN UDHËHEQËS
TË GUXIMSHËM DHE TË
VENDOSUR QË DO MENDOJNË
PËR GJENERATAT E ARDHSHME,
JO QYQARË QË MENDOJNË PËR
ZGJEDHJET E ARDHSHME**

cës së njerëzimit në këtë planet që po e shkatërrojmë dita ditës. Kultura e padënueshmërisë duhet të marrë fund një ditë e më parë, dhe bashkë me të edhe qasja populiste e atyre që kemi zgjedhur për të vendosur për jetët tona. Problemët radikale kërkojnë masa radikale, dhe për vendime të këtilla duhen udhëheqës të guximshëm dhe të vendosur që do mendojnë për gjeneratat e ardhshme, jo qyqarë që mendojnë për zgjedhjet e ardhshme.

Derisa Bashkimi Evropjan po përgatitet për të paraqitur European Green Deal (Marrëveshja e Gjellbër Evropjane) një plan i detajuar që synon ta bëjë Evropën kontinenti i parë që mos ndikojë në ndryshimet klimatike, vendi

jonë duhet të fokusohet në disa çështje për të krijuar ca standarde mjedisore.

Krijimi i një fondi të veçantë nacional për mjedisin ku të alokohen mjete të mjaftueshme për të plotësuar mangësitë dhe boshllëqet e paraqitura më sipër është një pikënisje e nevojshme, dhe për fat të mirë disponimi për të përkrahur këtë ide është në rritje në qarqet vendim-marrëse në vend. Duhet shumë para për të ndihmuar modernizimin e industrisë së vjetruar që ndot, por në të njëjtën kohë duhet të ndër-pritet subvencionimi i ndërtimit të të ashtuquajturave hidrocentrale të vogla që ndotin lumenjtë dhe shkatërrojnë biodiversitetin, sidomos në parqet nacionale, zonat e mbrojtura dhe zonat emeralde.

Forcimi i kapaciteteve të inspektorateve ekologjike (shtetërore dhe komunale) duhet të rezultojë dhe me kontrole të rregullta dhe të rrepta nga inspektorati shtetëror dhe komunal ndaj kapaciteteve industriale që ndotin mjedisin. Poashtu duhen marrë masa edhe ndaj ndotësve mobil, trafikut, ku duhet të detyrohet me ligj vendosja e etiketave ngjitëse për automjetet në bazë të standardit ekologjik që përcaktohet në kontrollet teknike. Për këtë duhet ndryshuar ligji që tash e jep si mundësi por nuk e detyron. Në këtë vijë çdo qytet i madh në Maqedoninë e Veriut duhet të ketë transport publik efikas me automjete me standartet më të larta ekologjike.

Mbrojtja e mjedisit duhet të nisë që nga mosha më e re, prandaj sistemi arsimor duhet të pësojë ndryshimet e duhura që të shtojë edukimin ekologjik si lëndë shkollore, që nga klasa e parë e arsimit fillor, dhe të përfshihet në çdo lëndë të mundshme si qasje dhe metodë e punës. E drejta e qytetarëve për mjedis të pastër jetësor të respektohet si e drejtë kushtetuese (Neni 43, Kushtetuta e RMV) dhe për dhunuesit e të njëjtës të ketë gjoba dhe burg. Ti jepet fund kulturës së padënueshmërisë dhe krimi ndaj mjedisit të dënohet ashpër.

Duhet të jemi të vetëdijshëm dhe të sigurtë që rreziku nga ndryshimet klimatike është rrezik për ekzistencën e jetës në tokë, dhe është detyrë e secilit nga ne të bëjmë pjesën tonë. Lufta për mbrojtjen e mjedisit dhe planetit nuk është luftë vetëm e aktivistëve mjedisore, ekologjistëve, shkencëtarëve... është e secilit nga ne. Secili kemi pjesën tonë që duhet ta bëjmë. Çdo ditë.

(Autori është kryetar i Eco Guerilla nga Tetova)

ПРВИОТ ЧАС НА МАЛИОТ ПРИНЦ

ДРАГАН ПОПОВСКИ

(Авторот е електроинженер, со карикатура се занимава педесет години. Покрај учества на изложби на карикатури во земјава и во странство, објавува во „Остен“, „Нова Македонија“, „Пулс“, „Утрински весник“, „Коза ностра“)

ПРЕДИЗВИЦИТЕ НА МАКЕДОНСКАТА ЕНЕРГЕТИКА ЗА ВРЕМЕ НА ЕНЕРГЕТСКАТА ТРАНЗИЦИЈА

ДРАГАН МИНОВСКИ

СО ЦЕЛ ДА СЕ ЗАБРЗА
ЕНЕРГЕТСКАТА ТРАНЗИЦИЈА,
ПОБРЗО ДА СЕ НАПУШТАТ
ФОСИЛНИТЕ ГОРИВА И ШТО
ПОБРЗО ДА СЕ ПРЕМИНЕ
КОН ЧИСТИ ИЗВОРИ НА
ЕНЕРГИЈА, ЕУ ПОСТАВИ
АМБИЦИОЗНИ ЦЕЛИ -
ЈАГЛЕРОДНО НЕУТРАЛНА
ЕВРОПА ДО 2050 ГОДИНА,
А ПРИ ТОА ВО НИТУ ЕДЕН
МОМЕНТ ДА НЕ СЕ ЗАГРОЗИ
БЕЗБЕДНОСТА И СИГУРНОСТА
ВО СНАБДУВАЊЕТО СО
ЕНЕРГИЈА. СЛЕДЕЈЌИ ГИ
ЕНЕРГЕТСКИТЕ ПОЛИТИКИ
ВО ЕУ И ЗЕМЈИТЕ-ЧЛЕНКИ НА
ЕНЕРГЕТСКАТА ЗАЕДНИЦА,
ВО БРЗО ВРЕМЕ ЌЕ МОРА
ДА ГО ПРИЛАГОДАТ СВОЕТО
ЗАКОНОДАВСТВО, НО И
СВОИТЕ НАЦИОНАЛНИ
СТРАТЕГИИ КОН ОВИЕ ЦЕЛИ

Веројатно ги живееме истори-
ските енергетски времиња, времиња
кога се менува во целост традицио-
налниот начин на производство и ко-
ристење на енергијата и енергетски-
те ресурси. Сигурен сум дека времето
и важноста на јагленот во севкупниот
енергетски микс е завршено. Елек-
траните на јаглен и рудниците на ја-
глен и лигнит, од година во година во
Европа се затвораат, а застапеноста
на обновливите извори на енергија
секојдневно расте.

Со цел да се забрза енергетската
транзиција, побрзо да се напуштат
фосилните горива и што побрзо да се
премине кон чисти извори на енер-
гија, Европската Унија навистина по-

стави амбициозни цели – јаглеродно неутрална Европа до 2050 го-
дина, а притоа во ниту еден момент да не се загрози безбедноста и
сигурноста во снабдувањето со енергија. Следејќи ги енергетските
политики во ЕУ и земјите-членки на Енергетската заедница, исто
така во брзо време ќе мора да го прилагодат своето законодавство,
но и своите национални стратегии кон овие цели.

Но, каде е нашата земја на овој пат?

Стратегија: Референтно сценарио, Сценарио за умерена транзиција и Зелено сценарио

На почетокот од 2020 година, Владата на Република Северна Македонија усвои Стратегија за развој на енергетиката до 2040 година, што беше поздравено од страна на Енергетската заедница, како прва земја од регионот која во Стратегијата ги има имплементирани петте димензии (столбови) на Европската стратегија – сигурност, солидарност и доверба; целосно интегриран енергетски пазар; енергетска ефикасност; климатска акција – декарбонизирање на економијата; истражување, иновации и конкурентност. Стратегијата за развој на енергетиката на Република Северна Македонија се потпира врз релевантните глобални, енергетски политики и трендови на ЕУ, а особено на *acquis* на Енергетската заедница¹.

Стратегијата дефинира три сценарија: Референтно сценарио, Сценарио за умерена транзиција и Зелено сценарио. Двете сценарија предвидуваат целосно затворање на електраните на јаглен до 2025 година, а третото сценарио го одлага затворањето до 2040 година. Предвидено е зголемување на енергетската ефикасност од 34,9% во Референтното сценарио, 47,9% во Сценариото на умерена транзиција и дури 51,8% во Зеленото сценарио, во споредба со преземањето никакви мерки на енергетска ефикасност – *business as usual* – BAU. Исто така, со Стратегијата се предвидува намалување на емисиите на стакленички гасови, од 35,6% во Референтното сценарио, 60,2% (Сценариото на умерена транзиција), до 72,8% со Зеленото сценарио, во споредба со Сценариото кое предвидува преземање никакви мерки.

Учеството на обновливите извори на енергија во бруто-финалната потрошувачка на енергија е предвидено да се зголеми од 35% при Референтното сценарио, 39% во Сценариото на умерена транзиција, до 45% во Зеленото сценарио.

Растот на потрошувачката на електричната енергија, во сите три сценарија е на ниво од околу 10 TWh, што е за над 40% повеќе од сегашното ниво (7,2 TWh во 2018 година), а притоа увозот на електрична енергија драстично се намалува споредено со нивото од 2018 година, кога изнесуваше 27%. При Референтното сценарио, увозот на електрична енергија во 2040 година би бил само 14%, со

¹ Стратегија за развој на енергетиката во Република Северна Македонија до 2040 година

**ВЛАДАТА НА РЕПУБЛИКА
СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА
УСВОИ СТРАТЕГИЈА ЗА
РАЗВОЈ НА ЕНЕРГЕТИКАТА
ДО 2040 ГОДИНА, ШТО
БЕШЕ ПОЗДРАВЕНО ОД
СТРАНА НА ЕНЕРГЕТСКАТА
ЗАЕДНИЦА, КАКО ПРВА
ЗЕМЈА ОД РЕГИОНОТ
КОЈАШТО ВО СТРАТЕГИЈАТА
ГИ ИМА ИМПЛЕМЕНТИРАНО
ПЕТТЕ ДИМЕНЗИИ
(СТОЛБОВИ) НА ЕВРОПСКАТА
СТРАТЕГИЈА – СИГУРНОСТ,
СОЛИДАРНОСТ И ДОВЕРБА;
ЦЕЛОСНО ИНТЕГРИРАН
ЕНЕРГЕТСКИ ПАЗАР;
ЕНЕРГЕТСКА ЕФИКАСНОСТ;
КЛИМАТСКА АКЦИЈА
– ДЕКАРБЕНИЗИРАЊЕ
НА ЕКОНОМИЈАТА;
ИСТРАЖУВАЊЕ, ИНОВАЦИИ
И КОНКУРЕНТНОСТ**

Сценариото на умерена транзиција само 8%, а при Зеленото сценарио 12%.

Веројатно следејќи ги амбициозните цели поставени од страна на Европската Унија, и нашата земја постави амбициозни цели во Стратегијата за развој на енергетиката до 2040 година. Но, овде се поставува прашањето дали е тоа реално остварливо и дали навистина ќе ги постигнеме овие амбициозни цели. Со оглед на искуството со претходната Стратегија за развој на енергетиката во нашата земја до 2030 година, исто така подготвена од МАНУ, се плашам дека и овој стратешки документ ќе остане само убаво четиво за тоа како треба

нашата држава да ја развива својата енергетика, без ниту еден реализиран конкретен проект.

Енергетиката е многу значаен сегмент во нашето општество и е главен двигател на целокупниот економски и социјален развој. Ќе прераскажам една случка од раните 90-ти години од минатиот век, која ја слушнав при моите студентски денови на Електротехничкиот факултет во Скопје. При процесот на осамостојување на нашата држава од поранешната Југославија, нашата земја, политика, економија, енергетика и целото општество, биле скенирани и анализирани од многу експерти од Европа и светот. Согледувајќи ја тогашната ситуација, како еден од клучните фактори за нашата независност, била нашата електроенергетска независност. За наша среќа, во тој момент електроенергетските капацитети во нашата држава можеле да ја задоволат потребата од електрична енергија, што прилично помогнало процесот на осамостојување да помине побезболно. Со оглед на фактот што енергетиката е еден од столбовите на нашата независност, потребно е сите чинители сериозно да ја разберат работата и веднаш да почнат да ги следат чекорите од новата Стратегија.

Пензионирањето на термоенергетските капацитети не е едноставен и брз процес

Енергетската транзиција на нашата земја ќе биде навистина тежок процес, проследен со многу енергетски, но и економски и социјални проблеми. Ако навистина се реализира планот за целосно затворање на производните капацитети на јаглен во нашата земја и ако во моментот над 50% од вкупното производство на електрична енергија е од термоелектраните на јаглен, тогаш е потребно уште утре да почнат со реализација на многу проекти за нови производни капацитети сè со цел да се замени тој недостиг на електрична енергија, што би се јавил во периодот по 2025 година. Проектите во енергетиката не се реализираат така брзо. Само за пример, од самата идеја до реализација на еден поголем проект за производство на електрична енергија од сонце, потребно е време од околу 3 година.

Затворањето или пензионирањето на термоенергетските капацитети не е така едноставен и брз процес. Во нашите рударско-енергетски капацитети во моментот работат околу 4.000 работници, околу 1.000 работници во Рударско-енергетскиот комбинат Осломеј и уште околу 3.000 работници во Рударско-енергетскиот комбинат „Битола“. Доколку се направи брз процес на пензионирање на овие капацитети, ќе настане голем социјален проблем во овие региони – Кичевскиот и Битолскиот регион. Затоа, овој процес на енергетска транзиција и транзиција на овие региони со јаглен е потребно да се спроведе постепено и многу внимателно сè со цел да се направи праведна транзиција и да не ни се случи транзиција слична на онаа од 90-тите години, кога многу работници ги изгубија своите работни места и многу тешко ја поднесоа транзицијата.

За споредба, во Германија процесот на енергетска транзиција и на транзиција на регионите со јаглен трае околу 15-тина години, каде

ЕНЕРГЕТСКАТА ТРАНЗИЦИЈА НА НАШАТА ЗЕМЈА ЌЕ БИДЕ ТЕЖОК ПРОЦЕС, ПРОСЛЕДЕН СО МНОГУ ЕНЕРГЕТСКИ, НО И ЕКОНОМСКИ И СОЦИЈАЛНИ ПРОБЛЕМИ. АКО СЕ РЕАЛИЗИРА ПЛАНОТ ЗА ЦЕЛОСНО ЗАТВОРАЊЕ НА ПРОИЗВОДНИТЕ КАПАЦИТЕТИ НА ЈАГЛЕН ВО НАШАТА ЗЕМЈА И АКО ВО МОМЕНТОТ НАД 50% ОД ВКУПНОТО ПРОИЗВОДСТВО НА ЕЛЕКТРИЧНА ЕНЕРГИЈА Е ОД ТЕРМОЕЛЕКТРАНИТЕ НА ЈАГЛЕН, ТОГАШ ПОТРЕБНО Е УШТЕ УТРЕ ДА ПОЧНАТ СО РЕАЛИЗАЦИЈА МНОГУ ПРОЕКТИ ЗА НОВИ ПРОИЗВОДНИ КАПАЦИТЕТИ СО ЦЕЛ ДА СЕ ЗАМЕНИ ТОЈ НЕДОСТИГ НА ЕЛЕКТРИЧНА ЕНЕРГИЈА, ШТО БИ СЕ ЈАВИЛ ВО ПЕРИОДОТ ПО 2025 ГОДИНА

денес, без поголеми социјални проблеми, постепено се затвораат рудниците и термоелектраните за јаглен.

Дел од овие работници кои би излегле од рударско-енергетските комбинати во нашата држава, понатаму би можеле да бидат вклучени во новите фотонапонски и ветерни електроцентрали или во новите хидроелектрани, но за останатиот дел е потребно да се најдат соодветни места, каде што тие би продолжиле да работат. За нив може да се отвори фабрика за фотонапонска опрема (панели, инвертери...), каде би се произведувала опрема за новите фотонапонски електроцентрали или да се стимулираат да преминат во друга дејност, со дополнителна помош од страна на државата.

Со оглед на фактот што со Стратегијата се предвидуваат значителни инвестиции во делот на обновливите извори на енергија, за да не останат настрана од овој процес и обичните граѓани, потребно е многу брзо да се развие модел за секој граѓанин на нашата земја да може да придонесе за сè поголема инсталираност на обновливите извори на енергија. Како предлог може да биде:

- Преку правни и административни олеснувања да се овозможи поставување фотонапонски електроцентрали на крововите од нивните домаќинства, дел од енергијата би се користела за сопствени потреби, а дел би се продавала на снабдувачите со електрична енергија по соодветни цени и сите снабдувачи (вклучувајќи го и снабдувачот во краен случај) би биле принудени да ја откупуваат произведената енергија. На овој начин, секој граѓанин би бил и потрошувач, но и производител на електрична енергија;

НАЈГОЛЕМА ПРЕЧКА ЗА ПОГОЛЕМА СВЕСТ ЗА ЕНЕРГЕТСКАТА ЕФИКАСНОСТ КАЈ НАС Е НЕРЕАЛНО НИСКАТА ЦЕНА НА ЕЛЕКТРИЧНАТА ЕНЕРГИЈА. И ПОКРАЈ ЛИБЕРАЛИЗАЦИЈАТА НА ПАЗАРОТ СО ЕЛЕКТРИЧНА ЕНЕРГИЈА ЗА СИТЕ КАТЕГОРИИ НА ПОТРОШУВАЧИ, ПРЕКУ НИЗА МЕРКИ ДРЖАВАТА ВЛИЈАЕ ДА НЕ СЕ ЗГОЛЕМУВА ЦЕНАТА НА ЕЛЕКТРИЧНАТА ЕНЕРГИЈА ЗА ДОМАЌИНСТВАТА. ВАКВИТЕ НИСКИ ЦЕНИ НА ЕЛЕКТРИЧНАТА ЕНЕРГИЈА ЗА ДОМАЌИНСТВАТА, СПОРЕДНО СО ЦЕНИТЕ ВО РЕГИОНОТ И ВО ЕВРОПА, ПРИДОНЕСУВААТ ДА СЕ НАМАЛИ СВЕСТА ЗА ЕНЕРГЕТСКАТА ЕФИКАСНОСТ. ЗА ТАА ЦЕЛ, ПОТРЕБНО Е ПОСТЕПЕНО ПРИЛАГОДУВАЊЕ НА ЦЕНАТА НА ЕЛЕКТРИЧНАТА ЕНЕРГИЈА НА РЕГИОНАЛНИТЕ ЦЕНИ, НО ДА СЕ ВНИМАВА НА РАНЛИВИТЕ КАТЕГОРИИ ГРАЃАНИ

- Преку енергетски задруги, секој граѓанин би можел да инвестира, согласно своите можности (но не повеќе од 10 просечни плати во државата, со цел да се вклучат сите, а не само оние кои имаат големи приходи), во изградба на одреден произведен капацитет (фотонапонска електроцентрала, ветерна електроцентрала, мала хидроелектрана, биогасни или електроцентрали на биомаса), кои би имале повластена цена и повластен откуп на електричната енергија за одреден период, со цел да се овозможи гарантиран поврат на инвестицијата. На овој начин ќе се исправи една ситуација од минатото кога само богати инвеститори можеа да инвестираат во производни капацитети од обновливи извори на енергија со високи повластени цени и повластен откуп, што на крајот завршуваше на товар на сите граѓани.

Гасот како транзициско гориво се очекува да биде многу значаен

Енергетската транзиција во најголем дел ќе влијае врз работата на АД ЕСМ како државна компанија и најголем производител на електрична енергија. Со цел да се задржи нивото и значењето на компанијата за македонската енергетика и економија, потребни се големи промени во однос на организирањето на самата компанија, како и помало политичко влијание при секојдневното работење на компанијата. Поставеноста на компанијата на сегашниот начин на работа и организација, кога главен акцент е ставен врз рударско-енергетските капацитети, при либерализиран и отворен пазар, кога има огромна конкуренција, едноставно бара радикални промени кон производни капацитети од обновливи извори на енергија, поголема флексибилност при производството, како и поголема присутност на регионалните берзи со електрична енергија.

Инвестициите во постојните рударско-енергетски комбинати потребно е да бидат внимателно анализирани и координирани со државните енергетски политики, со цел да не се направат големи неоправдани трошоци. Овде посебен акцент треба да се стави на отворањето на нови рудници на нискокалоричен јаглен, што може да има огромни последици за: енергетиката, екологијата и економијата.

Во наредниот период се очекува гасот како транзициско гориво да биде многу значаен, посебно во периодот по пензионирањето

на термоелектраните на јаглен, каде сè поголема ќе биде потребата од базна енергија, но и во делот на топлинската енергија и загревањето. Изградбата на новиот интерконектор кон соседна Грција, ќе ја зголеми сигурноста и стабилноста во снабдувањето со природен гас (ќе се овозможи снабдување со гас од други извори не само од Русија, како и од постојните, но и од новите ЛНГ терминали во регионот, каде може да се носи ЛНГ и од САД) и ќе придонесе за постигнување реални пазарни цени на природниот гас. Развојот на магистралната гасоводна мрежа е потребно да продолжи со брзо темпо, како и изминатите години.

Во делот на дистрибуцијата на природниот гас, потребна е голема внимателност. Сведоци сме како во некои од земјите од Европската Унија, дистрибуцијата на гас за греење веќе се забранува, а сè повеќе се промовира инсталирањето на когенеративни постројки за производство на електрична и топлинска енергија која се дистрибуира до крајните потрошувачи, користејќи при тоа природен гас, но кој се спалува само во една точка, а не во секое домаќинство. На овој начин има поголема контрола во однос на загадувањето, топлинската енергија се дистрибуира со поголема сигурност од гасот, но и се зголемува производството на електрична енергија, која во одредени региони каде нема ниту топлификација, ниту гасоводна мрежа може да се искористи за производство на топлинска енергија од топлински пумпи, како чист извор на топлинска енергија.

Ниските цени на струјата за домаќинствата, ја намалуваат свеста за енергетска ефикасност

Најисплатлива инвестиција во енергетиката е во енергетската ефикасност. Секој помалку потрошен kWh енергија, значи помало производство на електрична енергија, помал увоз на природен гас или нафтени деривати, што придонесува за помали трошоци, но и помали емисии на стакленички гасови. Најголем акцент, покрај инвестирањето во нови производни капацитети на енергија од обновливи извори, во наредниот период е потребно да се стави на инвестициите во енергетската ефикасност.

Потребно е државата да ја стимулира заштедата на енергија преку административни мерки, грантови и повластени цени на енергетски ефикасните уреди или материјали, со цел да се намали

СО ОГЛЕД НА АМБИЦИОЗНАТА СТРАТЕГИЈА ЗА РАЗВОЈ НА ЕНЕРГЕТИКАТА ДО 2040 ГОДИНА ВО РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА, ФОРМИРАЊЕТО НОВО МИНИСТЕРСТВО ЗА ЕНЕРГЕТИКА ИЛИ ЕНЕРГЕТСКА ТРАНЗИЦИЈА ИЛИ ЕНЕРГЕТСКА И ЕКОЛОШКА ТРАНЗИЦИЈА, ВО МНОГУ БИ ПОМОГНАЛО УСПЕШНО ДА СЕ СПРОВЕДАТ ЕНЕРГЕТСКИТЕ ПОЛИТИКИ, НО И ДА СЕ ПОСТИГНАТ ЗАЦРТАНИТЕ СТРАТЕШКИ ЦЕЛИ. СОГЛЕДУВАЊИ ЈА ПОТРЕБАТА ЗА ЕДНО ТАКВО МИНИСТЕРСТВО, ШПАНСКАТА ВЛАДА ВО 2018 ГОДИНА ГО ФОРМИРА МИНИСТЕРСТВОТО ЗА ЕКОЛОШКА ТРАНЗИЦИЈА И ДЕМОГРАФСКИ ПРЕДИЗВИЦИ НА ШПАНИЈА, СО ФОКУС НА: ЕНЕРГЕТСКАТА ТРАНЗИЦИЈА, КЛИМАТСКИТЕ ПРОМЕНИ И ЗАШТИТА НА ПРИРОДНОТО НАСЛЕДСТВО

увозот на енергија и да се подобри конкурентноста на нашата економија. Како најголема пречка за поголема свест за енергетската ефикасност кај нас е нереално ниската цена на електричната енергија за крајните корисници. И покрај либерализацијата на пазарот со електрична енергија за сите категории на потрошувачи, преку низа мерки државата влијае да не се зголемува цената на електричната енергија за домаќинствата. Ваквите ниски цени на електричната енергија за домаќинствата, споредено со цените во регионот и во Европа, придонесува да се намали свеста за енергетската ефикасност. За таа цел, потребно е постепено прилагодување на цената на електричната енергија на регионалните цени, но при тоа да се внимава на ранливите категории граѓани и социјалните семејства, за кои треба да се обезбедат

дополнителни средства со кои ќе се помагаат.

Намалените административни трошоци за оние уреди со поголема ефикасност и обратно, зголемените административни трошоци за оние уреди со помала ефикасност (со ова се влијае и на намален отпад), исто така ќе придонесат за поголема застапеност на поефикасните уреди и материјали и поголема заштеда на енергија. Сето ова на крајот ќе придонесе за постигнување на зацртаните цели во Стратегијата за зголемена енергетска ефикасност и заштеди дури до 50%.

Да не забораваме на транспортот, кој значајно влијае на севкупните потреби на енергија, како и на зголемената емисија на стакленички гасови. Како и во развиените земји, електрификацијата на транспортот ќе се одвива многу брзо. Секојдневното намалување на трошоците за производство на електричните возила и нивната сè поголема прифатливост на пазарот, ќе придонесат за

намалување на увозот на нафта и нафтени деривати, но за поголема потрошувачка на електрична енергија. Со цел за стимулирање на електрификацијата на транспортот, исто како и кај уредите со поголема енергетска ефикасност е потребно да се укинат или намалат на минимум административните трошоци (царини, даноци, трошоци за регистрација на возилата, патарини, трошоци за паркинг...), но и да се инвестира во инфраструктурата за нивно полнење. Такси превозот, како и возилата на јавната и државната администрација е еден од наједноставните и најбрзите начини за почеток на електрификацијата на транспортот. Со обезбедување на грантови и поволни кредитни линии за такси компании, но и со административни забрани за употреба на возила на фосилни горива за такси превоз, ќе се зголеми користењето на електромобили и ќе се намалат емисиите на стакленички гасови.

Ова е само дел од предизвиците кои се пред нас во однос на енергетската транзиција и дел од целите што треба да се постигнат до 2040 година. Со оглед на амбициозната Стратегија за развој на енергетиката до 2040 година во Република Северна Македонија, формирањето на ново министерство за енергетика или енергетска транзиција или енергетска и еколошка транзиција, во многу би помогнало успешно да се спроведат енергетските политики, но и да се постигнат зацртаните стратешки цели. Согледувајќи ја потребата за едно такво министерство, Шпанската Влада во 2018 година го формира Министерството за еколошка транзиција и демографски предизвици на Шпанија, со фокус на енергетската транзиција, климатските промени и заштита на природното наследство.

Сепак, на крајот, за да ги постигнеме зацртаните цели кои ќе обезбедат: стабилност, сигурност и независност на нашата енергетика, покрај министерство задолжено за енергетската транзиција, потребни се и луѓе со знаење и решителност, како и финансиски средства за реализација на наведените проекти. Се надевам дека нашата генерација (како и идните генерации) ги има, и ќе ги има овие можности и способности за да ги постигнеме зацртаните цели.

(Авторот е професор на Електротехничкиот факултет при Универзитетот „Гоце Делчев“ во Штун)

РЕЦЕНЗИЈА

НЕОПХОДНОСТ ОД
„МАРШАЛОВ ПЛАН“
ЗА ПЛАНЕТАТА(КНИГАТА: „THIS CHANGES
EVERYTHING: CAPITALISM VS THE
CLIMATE“, ОД НАОМИ КЛАЈН)

АНА ЧУПЕСКА

ЕКСТРАКТИВНИОТ
ЕКОНОМСКИ МОДЕЛ
НА ПРОИЗВОДСТВО СЕ
ПРИМЕНУВА/Л НАСЕКАДЕ
– КАКО НА ЗАПАДОТ, ТАКА
И НА ИСТОКОТ, КАКО ВО
ДЕРЕГУЛИРАНИТЕ, ТАКА И ВО
ЦЕНТРАЛНОПЛАНИРАНИТЕ
ЕКОНОМИИ – ЗАРАДИ ШТО
СЕ СЛУЧИЛЕ И НАЈГОЛЕМИТЕ
ЕКОЛОШКИ КАТАСТРОФИ
ШТО ГИ ПАМЕТИ
ЧОВЕШТВОТО. НО, ОНА ШТО
КЛАЈН, СЕПАК, ГО СМЕТА
ЗА ДОБРО Е ПОВРЗАНО
СО ФУНКЦИОНАЛНИОТ
КАПАЦИТЕТ НА, КАКО ШТО
ЈА НАРЕКУВА, АКТУЕЛНАТА
„КЛИМАТСКА КРИЗА“, КОЈА ЈА
ТРЕТИРА КАКО КРИЗА И КОЈА
ДИРЕКТНО ГИ КОНФРОНТИРА
НЕОЛИБЕРАЛНИОТ
КАПИТАЛИЗАМ И ПЛАНЕТАТА
ЗЕМЈА, Т.Е. КАКО СУДИР
НА ХУМАНИЗМОТ СО
ОКОНЧУВАЊЕТО НА СВЕТОТ

Иако не е најнова, книгата: „This Changes Everything: Capitalism vs the Climate“, од Наоми Клајн е исклучително важна за прашањата поврзани со енвайроменталистичката правда и со ургентната потребата од прогресивна демократска обнова на светот денес. Објавена во 2014 година, таа е нејзина претпоследна книга, логична последица на тезите приложени во „No Logo: Taking Aim at the Brand Bullies“ (1999) и „The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism“ (2007), но таа е и елементарен фондус за разбирање на нејзиното последно авторско дело: „No Is Not Enough: Resisting Trump’s Shock Politics and Winning the World We Need“ (2017).

Академски суштествено втемелена, популарно верификувана и хуманистички позиционирана, книгата ќе ги добие највисоките можни позитивни светски рецензии и ќе го стимулира активизмот на глобално ниво во врска со справувањето со најгорливите планетарни проблеми поврзани со животната средина. Не попусто, Клајн многумина ја третираат како икона на енвайроменталистичкиот активизам и мисла, дотолку повеќе што во последно време беше и активно вклучена во кампањата на Берни Сандерс (за избор на кандидат на

Демократската партија за претседател на САД) како претставник на, таканаречените, леви зелени политики. Критички расположена кон десниот конзервативизам, книгата детално ја разработува десничарската негирачка психологија кон фактички загрижувачките климатски промени.

Првите неколку поглавја на книгата се посветени токму на десничарското негирање (denial) на стравотните промени во животната средина, што, за жал, сè уште е актуелен одбранбен механизам на конзервативниот неолиберален капитализам и сходните индустриско-корпоративни предаторски аспирации, а кои воопшто не водат сметка за последиците од штетните производствени процеси. Освен со оваа, да ја наречеме популарно десничарска динајалистичка психологија, авторката се занимава и со отпорот кон ваквите десни тенденции, анализирајќи ги општествените движења низ светот коишто се појавуваат на разни локации и во низа различни контексти, а кои имале, или имаат успех во предизвикувањето на неолибералната агенда поврзана со уништувањето на животната средина.

Остро спротивставувајќи се на слободниот пазарен фундаментализам кој ги апроприра и контролира јавните добра и природните ресурси, Клајн предлага нови економски модели кои ќе ја стимулираат редистрибутивната правда, со што јасно се позиционира на левиот спектар на идеологии и практики, но добива и значаен еманципаторски квалитет. Во тој контекст, историскиот и контекстуалниот преглед на човечки предизвиканото уништување на животната средина, според сите приложени: анализи, факти, податоци и аргументации, укажува дека уништувањето на животната средина е во синхронизација со настанувањето на индустрискиот капитализам и дека тие, впрочем, паралелно се развивале низ времето. Уште повеќе, таканаречениот, **„екстрактивизам“** – економскиот модел што ја третира Земјината топка како ресурсен контејнер, е ставен под сериозна критика. Имено, екстрактивниот економски модел на производство се применува/л насекаде – како на западот така и на истокот, како во дерегулираните, така и во централно-планираните економии – заради што се случиле и најголемите еколошки катастрофи што ги памети човештвото. Но, она што Клајн го смета за добро, сепак е поврзано со функционалниот капацитет на, како што ја нарекува актуелната „климатска криза“, која ја третира како криза

која директно ги конфронтира неолибералниот капитализам и планетата Земја, т.е. како судир на хуманизмот со окончувањето на светот.

Најпрофитабилните индустрии во светот немаат слух за прашањата со животната средина

Во анализата за влијанието на индустриско-корпоративниот капитал врз климатските промени и отпорот кој се јавува против неопходноста од радикално намалување на загадувачките емисии, очигледно посебен проблем се индустриите кои не само што профитабилно заработуваат од интензивното фосилно согорување, туку, исто така, тие неретко се впуштени во поткупливи дејства, и тоа легални.¹ Од мноштвото поткупливи практики кои Клајн ги обелоденува низ сериозни примери, таа заклучува дека проблемите со животната средина се предизвик и за самата демократија и за начините на кои се управува денес. Најпрофитабилните индустрии во светот немаат слух за прашањата поврзани со животната средина кои ја засегаат целата планета, при што проблемот не е во отсуство на решенија

ИЗВОРОТ НА ДЕНЕШНАТА КЛИМАТСКА КРИЗА, НЁ ПОТСЕТУВА КЛАЈН, ДАТИРА ОД МНОГУ ОДАМНА И Е ВКОРЕНЕТ ВО ВРЕДНОСТИТЕ ПОВРЗАНИ СО МИТОВИТЕ ВРЗ КОИ СЕ ЗАСНОВА ЗАПАДНАТА ПОСТПРОСВЕТИТЕЛСКА КУЛТУРНА ПРОДУКЦИЈА – ВО ЧИЕ СРЕДИШТЕ СТОИ СТАВОТ ДЕКА ЧОВЕКОТ ДОМИНИРА ВРЗ ПРИРОДНИОТ СВЕТ, А ОВА Е ИСКЛУЧИТЕЛНО МОЌЕН КУЛТУРЕН НАРАТИВ КОЈ СЁ УШТЕ Е АКТУЕЛЕН А ГИ НАДМИНУВА КАКО ГЕОГРАФСКИТЕ, ТАКА И ИДЕОЛОШКИТЕ ПОДЕЛБИ. СТАНУВА ЗБОР ЗА СПЕЦИФИЧЕН МЕНТАЛИТЕТ КОЈ СЕКОГАШ СТИМУЛИРАЛ НАСИЛСТВО ВРЗ ЖИВОТНАТА СРЕДИНА – ПРЕКУ НЕОГРАНИЧЕНА ЕКСПЛОАТАЦИЈА НА ПРИРОДНИТЕ РЕСУРСИ (ЗЕМЈА, ВОДА, АТМОСФЕРА), А КОЈ НЕ ВОДИ ГРИЖА ЗА ПОСЛЕДИЦИТЕ ОД ТОА

1 Како, на пример, податокот дека во 2013, нафтената индустрија во САД потрошила 400.000 долари за лобирање во Конгресот или, пак, 73 милиони долари во донации при изборните кампањи во 2012; додека во Канада, иако не постоела обврска компаниите и корпорациите да реферираат во врска со лобирањето, сепак, според извештаите за комуникациите помеѓу властите и нафтените компаниите, забележано е енорно различен квантитет на остварени комуникации меѓу нив, за разлика од комуникациите остварени меѓу канадските власти и коалицијата посветена на намалувањето на емисиите: канадската асоцијација на производителите во периодот 2008-2012 разговарала со владата 536 пати, гасоводната компанија „Транс Канада“ во врска со Кистон XL разговарала 279 пати, додека „The Climate Action Network“ само 6 пати; слично се забележува и во Британија, за време на првата година од мандатот на Камерон, каде енергетските индустрии се состанувале 11 пати почесто со Одделот за енергетика и климатски промени отколку со зелените групи за заштита на животната средина.

– оти решенијата се јасни и тие, меѓу другото, сугерираат: забрана за политичарите за примање донации од меѓа индустриите; ја отвораат можноста политичките донации да бидат целосно транспарентни и сугерираат изборите јавно да бидат финансирани, па дури и третирани како основен демократски трошок. Со други зборови, климатскиот моментум нуди една сеопфатна нарација за сето она што нè засега денес: од борбата за подобри работни места и права за мигрантите, па сè до репарациони историски грешки (ропството и колонијализмот).

Сите овие прашања можат да станат дел од еден поголем проект за градење на нетоксична т.н. **шокоактивна економија**. Накратко, таа го дефинира нашето време како време на климатска криза – во која гледа потенцијал за менување на актуелните политики, т.е. во климатската криза гледа функционален капацитет за обединување на многу од горливите политички теми на денешницата во еден поширок пакет. Иако десноконзервативните пунктови на глобално ниво ја негираат оваа криза и ја глорифицираат идеологијата на слободниот пазар и неолиберализмот, на другата страна од идеолошкиот спектар, токму оваа криза нуди можност за обединувачки капацитети. Ова подразбира реструктуирање на глобалниот економски модел, во правец на сериозно разлабавување на политиките на приватизацијата и дерегулацијата – бидејќи тие се „лиценци за легално пљачкосување“. Концептот на енвиromенталистичка правда, всушност, бара од нас борба за: нови економски модели, нови енергетски системи, нов однос кон планетата, нови односи меѓу луѓето, нов однос со водата, со земјата, со човековите права, а сето тоа треба да биде преточено во масовно движење за заштита на животната средина. За реализација на таа цел, потребен е најширок можен спектар на сојузништва.

Изворот на денешната климатска криза, нè потсетува таа, датира уште од многу одамна и е вкоренет во вредностите поврзани со митовите врз кои се заснова западната постпросветителска културна продукција – во чие средиште стои ставот дека човекот доминира над природниот свет, а ова е исклучително моќен културен наратив кој сè уште е актуелен, а ги надминува како географските, така и идеолошките поделби. Станува збор за специфичен менталитет кој отсекогаш стимулирал насилство врз животната средина – преку неограничена експлоатација на природните ресурси (земја,

вода, атмосфера), а кој не води грижа за последиците од тоа. Токму таа негрижа е суштествена за екстрактивистичкиот економски модел – заснован врз експлоатација на што повеќе сировини заради зголемување на економскиот раст и профитите. Како таков, овој економски модел, иако во основа е капиталистички, на широко е распространет, независно од идеолошките атрибуции. Оваа токсична идеја и практика е суштествено поврзана со: империјализмот, колонијализмот и расната супериорност – зошто го третира светот како место кое треба да се освои без да се проблематизира одговорноста за последиците од тоа.

Клајн ни предочува дека многу левичарски или централнолеви влади низ светот до сега немаат понудено друг соодветен економски модел кој не би подразбирал ексесивна екстракција на природните ресурси, и дека тоа има своја висока еколошка и хуманистичка цена. Ова, на пример, е илустрирано со случајот на: Еквадор, кој има растечка зависност од нафтата; Боливија, која е зависна од природен гас; Аргентина, која има проблем со отворени руднички јами, зелени пустини и генетски модификувана соја и други ГМО-култури; мегабраните и високоризичните офшор дупчења на нафтата во Бразил; Венецуела, која, исто така, е зависна од нафта. Владите во овие земји не успеале да постигнат напредок во диверзификацијата на своите економии од извозот на сировини. Напротив, уште повеќе, од 2011-2014 година во вкупниот процент од извозот, учеството на сировините се зголемило во сите наведени земји – освен во Аргентина.

Од друга страна, токму ова подразбира олеснување за Кина да понуди лесни и брзи кредити на овие простори, а во некои случаи дури побарувајќи долгот да биде исплатен во нафта. Консеквентно, и потпирањето врз високоризични и економски штетни форми на екстракција е особено разочарувачко кај владите на Моралес во Боливија и Корера во Еквадор. Обајцата во своите први мандати сигнализирала дека ќе почнат нови поглавја во управувањето, што подразбирало и почитување на домородните културни групи кои со векови наназад биле жртви на маргинализација и репресија и кои формираа моќни изборни единици во двете држави. Домородните концепти за начинот на живот кај Сумак Кавсаијан и Буен Вивир се стремат да градат општества во склад со природата – во кои секој ќе има доволно, а не општества во кои ќе се бара сè повеќе и повеќе.

Токму тие домородни концепти ста-
наа владини дискурси, па дури беа и
законски признаени, но ескалирач-
киот развој и екстракцијата ја надми-
наа оваа ветувачка реторика до таа
мера што латиноамериканските ин-
телектуалци измислија и нов термин
за да го опишат тоа како – прогреси-
вен екстрактивизам?! Слично, Клајн
укажува и на проблемот со левоо-
риентираната грчка Сириза – која,
исто така, се нема спротивставено на
екстрактивизмот.

Клајн, во книгава ни разоткри-
ва уште една интересна димензија
на прашањата поврзани со енви-
роментализмот, на пример – каков е
ставот на мултимилијардерите во вр-
ска со климатската криза во послед-
ните години. Во тој правец, значајно
внимание ќе им посвети на: Ричард
Бронсон, Том Стејер, Ворен Бафет,
Бил Гејтс и каква е нивната контрибу-
ција во решавањето на проблемите
поврзани со енвирументализмот. Од книгата ќе дознаеме, на при-
мер, дека Бронсон во многу наврати декларирал решителен став во
врска со климатските предизвици, барајќи профитот кој компани-
ите го добиваат од затоплувањето на земјата, да биде пренасочен во
транзитирање кон други извори на енергија. Или тоа дека, на при-
мер, Бил Гејтс често упатува јавни повици кон владите во светот ма-
совно да ги зголемат трошоците за истражување и развој на „енер-
гетски чуда“, а под нив Гејтс подразбира, пред сè, нуклеарни реакто-
ри. Податокот дека Гејтс е голем инвеститор во нуклеарни реактори
и дека бил претседател на нуклеарната компанија TerraPower, исто
така, е интересен, имајќи предвид дека тој финансира различни
шеми за блокирање на сончевата енергија и за суспензија на ура-
ганите.

МЕЃУ СИТЕ АКТИВИЗМИ
НИЗ СВЕТОТ, ОСОБЕНО Е
ИНТЕРЕСНО ДВИЖЕЊЕТО
ЗА ИЗГРАДБАТА НА Т.Н.
„ТРАНЗИТОРНИ ГРАДОВИ“,
КОЕ ЗАПОЧНУВА ВО 2006
ГОДИНА ВО ЕДНА МАЛА
ЗАЕДНИЦА ВО ТОТЕНС,
АНГЛИЈА, КОЈА НЕ САМО
ШТО ЌЕ МОТИВИРА
АКТИВИЗАМ ВО ВРСКА СО
ЖИВОТНАТА СРЕДИНА И
ЕНВИРОМЕНТАЛИСТИЧКАТА
ПРАВДА, ТУКУ И
ЌЕ ЈА ЗБОГАТИ
ПАРТИЦИПАТИВНАТА
ДЕМОКРАТИЈА. ОД ТУКА,
ДВИЖЕЊЕТО ЌЕ СЕ ПРОШИРИ
НА ПОВЕЌЕ ОД 460 ЛОКАЦИИ,
ВО НАЈМАЛКУ 43 ЗЕМЈИ ВО
СВЕТОТ. ПА, ТАКА, СЕКОЈ
„ГРАД ВО ТРАНЗИЦИЈА“ СЕ
ОБРАЗУВА ДА ГО ДИЗАЈНИРА
СВОЈОТ АКЦИСКИ ПЛАН ЗА
ЕНЕРГЕТСКА ЕФИКАСНОСТ
– ПЛАН КОЛЕКТИВНО
ПОДГОТВЕН ОД ЛОКАЛНОТО
НАСЕЛЕНИЕ, А Е ВО ВРСКА
СО НАМАЛУВАЊЕТО НА
ЕМИСИИТЕ И НА ФОСИЛНОТО
СОГОРУВАЊЕ

Барањата на домородните народи имаат потенцијал на противтежа на енвирументалистичката неправда

Се разбира, на книгата не ѝ недостасува детален преглед на сите клучни настани поврзани со заштитата на животната средина низ историјата, на активистичките движења за енвирументалистичка правда, антиекстракирачкиот активизам, еколошките војни: Нигер Делта, Амазонија, Алберта Кејстион Икс Ел, отпорот во: Грција, Европа, Кина, се само мал дел од низата примери. А, меѓу сите можни и неможни енвирументалистички активизми низ светот кои таа ни ги прикажува, особено интересно е движењето за изградбата на т.н. *транзиторни градови*, кое започнува во 2006 година, во една мала заедница во Тотенс, Англија, а кое не само што ќе успее да мотивира активизам во врска со животната средина и енвирументалистичката правда, туку и ќе ја збогати партиципативната демократија. Од ова мало гратче, движењето ќе се прошири на повеќе од 460 локации, во најмалку 43 земји во светот. Па, така, секој „град во транзиција“ се обврзува да го дијазнира својот акциски план за енергетска ефикасност – план кој ќе биде колективно подготвен од локалното население, а е во врска со намалувањето на емисиите и на фосилното согорување. Овој процес отвора ретка можност за партиципативна демократија и инклузивност на ниво на општина/град/локална заедница, вклучувајќи ги жителите во непосредното одлучување, имено – како самите да дојдат до решенија за: безбедност на храната, развој на локалното земјоделство, поефикасно домување. Се организираат и: јавни расправи, филмски проекции, фестивали кои се занимаваат со одржливоста и со еколошките стратегии за опстанок.

На едно друго ниво, од особена илустративна важност се примерите поврзани со домородните народи. Имено, барањата на домородните народи ширум светот имаат огромен потенцијал да дејствуваат како противтежа на недемократските влади во врска со енвирументалистичката неправда. Со други зборови, барањата на домородните народи не се само дел од мултикултурниот нормативен мозаик, туку и тоа како се поврзани со правата за животната средина. Имено, реализацијата на правата на домородните народи има одиграно клучна улога во борбата против фосилното согорување. Во договорите за домородните права постојат пречки за екстракирачките активности на индустрискиот капитализам. Овие права спаѓаат во поцврстите

алатки за спречување на еколошки катастрофи и кризи. Уште повеќе, неморалното население може да учи од домородните групи ширум светот како да се однесува кон природата и кон животот.

Канадскиот устав и Повелбата за правата и слободите, на пример, ги резервираат правата на Абориџините – тоа подразбира право на: самоуправување, традиција и култура. За жал, перцепцијата на Канаѓаните била дека станува збор за целосно примопредавање на голем дел од канадското земјиште во замена за јавните услуги за овие групи, па така, се претпоставувало дека земјиштата што не се опфатени со договорите за абориџинските права (околу 80% од британска Колумбија) можат да се експлоатираат до максимум, во смисла на целосно располагање со природните ресурси. Домородното население во САД, слично, има права над своите резервати, бидејќи многу од договорите за групно специфичните права содржат одредби во врска со природните ресурси. На пример, договорот кој се однесува на Алберта, јасно кажува дека Индијанците имаат право на своите маршрути за лов и риболов – а ова значи дека земјиштето се користи од обете страни на договорот, при што домородните народи и доселениците паралелно можат да ги следат своите интереси.

Во врска со изградбата на гасоводот Кистоун Икс Ел, Лакота, нацијата веднаш се спротивстави дека е нелегална. Слично, домородните групи во Амазон бараа заштита на своите права во контекст на експлоатацијата на нафтените и наоѓалишта на гас и имаа дури и успех во случајот пред Меѓу-американскиот суд за човековите права. Изолираните племиња што живеат во колумбиските Андвини, исто така, имаат своја историја на отпор спрема нафтените гиганти кои оперираат на нивната територија и дупчењето на земјиштето го сметаат за кражба која ќе предизвика изумирање на племето. Во таа смисла, особено е значајна и Декларацијата на ООН за правата на домородните народи од 2007 година во која се гарантираат правата на зачувување и заштита на животната средина и продуктивниот капацитет на земјите и териториите на домородните народи, како и правото на надомест за: конфискувањата, окупациите и замените без нивна согласност. Некои од државите во своите уставни дополнително ги декларираа овие заложби.²

2 Боливија во 2009 год., на домородните народи им гарантира права на претходна согласност и задолжителна консултација, како и постапување со добра волја и со договор пред било каква експлоатација на ресурси што се наоѓаат на нивна територија.

РЕСПОНЗИВНОСТА КОН ЕКОКАТАСТРОФИТЕ ОТВОРА МОЖНОСТ ЗА НОВИ МОДЕЛИ НА ДЕМОКРАТСКА КОНТРОЛА ВРЗ ЖИВОТНАТА СРЕДИНА, Т.Е. КРИЗИТЕ МОЖЕ ДА ПОСЛУЖАТ КАКО ПАТОКАЗИ ВО НОВ НАЧИН НА РЕШАВАЊЕ НА ПРОБЛЕМИТЕ СО ЗГОЛЕМЕНО ДЕМОКРАТСКО УЧЕСТВО. ПО УРАГАНОТ „КАТАРИНА“, ЊУ ОРЛЕАНС СЕ ПРЕТВОРИ ВО ЛАБОРАТОРИЈА НА КОРПОРАТИВНИТЕ ИНТЕРЕСИ, ВО НАСОКА РАДИКАЛНО ДА ЈА ОБЕЗЛИЧИ ЈАВНАТА СФЕРА И ДА ГО ОНЕСПОСОБИ ЈАВНОТО ЗДРАВСТВО И ОБРАЗОВАНИЕ. ГРАДОТ СТАНА УШТЕ ПОРАНЛИВ И ОВА Е НЕГАТИВЕН ПРИМЕР! ВО ИДНИТЕ КАТАСТРОФИ, НЕ СМЕЕ ТОА ДА СЕ ДОЗВОЛИ, ТУКУ, НАПРОТИВ, ТИЕ ТРЕБА ДА ОТВОРАТ ПРОСТОР ДА СЕ РЕИНВЕСТИРААТ ГРАДОВИТЕ И УПРАВУВАЊАТА ВО НИВ

Сепак, и покрај овие признавања на специфични права, останува огромен јаз меѓу она што го велат и што го потпишуваат владите, и она што го прават или тестираат по судовите. Дури и во земјите со „просветлени“ закони, како Еквадор и Боливија, државата сè уште се занимава со екстрактивни проекти без согласност од домородното население. А во САД, Австралија и Канада не само што овие права се игнорираат, туку и се повредуваат. Изолирани и сиромашни, домородните народи немаат финансиски ресурси да ги застапуваат своите права пред судовите, а трошоците против екстрактирачките мултинационални компании пред судовите се огромни. Значи, станува збор за сериозен јаз меѓу правата и ресурсите, пропишаното во законите и неможноста да се присилат помоќните. Сепак, она што е изменето е

дека многумина почнуваат да сфаќаат дека домородните права, доколку поагресивно се придружени со судски предизвици и масовни движења кои бараат нивно почитување и директни акции, можеби се една од најмоќните бариери што може да нè заштитат сите нас од климатскиот хаос. Впрочем, затоа движењата против екстремната екстакција, Клајн ги декларира како продемократски движења, а дополнително, тие нудат и можност за историско помирување меѓу домородните и недомородните народи – така што домородните права ќе престанат да се третираат како закана, а наместо тоа ќе бидат сфатени како подарок. Вистина, поентата на Клајн е суштинска!

Како позитивни, успешни примери за практикување на енвайроменталистички прогресивни политики, Клајн ги наведува – Данска и Германија, кои се залагаат за децентрализирање на моќта во заедниците, а посебно во врска со управувањето со обновливите извори на енергија. Предвечерието на овие победи, вели таа, лежи во

масовното антинуклеарно движење и нагласува дека вакви големи победи потешко се постигнуваат во заедници кои немаат моќ, па затоа алтернативите за ова ги поврзува со домородните аспирации ширум светот.

Друга интересна теза во книгата е поврзана со климатските катастрофи и шокови, како оние од типот на Super Storm Sandy или тајфунот „Хајан“, а кои убиваат илјадници луѓе и предизвикуваат големи штети. Тие може да послужат како пример за стимулирање на комунална солидарност, волонтерство, донации и ја поттикнуваат великодушност и поразумното трошење на јавните пари. Со правилен притисок врз јавноста, парите, вели таа, можат да бидат „маршализирани“ не само за обнова на градовите и на заедниците, туку и за нивно претворање во поконструктивни модели на живеење. Активистите можат да бараат: поголема демократска контрола, подобро јавно домување, обновливи извори на енергија кои ќе бидат контролирани од заедницата, нови работни места и народно закрепнување (како во случајот на „Окупирај“), нови демократски процеси на собраниски одлучувања на ниво на заедница, и слично. Таков е примерот со Гринсбург (Канзас), кога во 2007 година торнадото уништи 95% од градот, по што овој вид на активизам се актуелизираше.

Со други зборови, респонзивноста кон екокатастрофите отвора можност за нови модели на демократска контрола врз животната средина, т.е. кризите може да послужат како патокази во нов начин на решавање на проблемите со зголемено демократско учество. По ураганот „Катарина“, Њу Орлеанс се претвори во лабораторија на корпоративните интереси во насока радикално да ја обезличи јавната сфера и да го онеспособи јавното здравство и образование. Градот стана уште поранлив и ова е негативен пример! Во идните катастрофи, не смее тоа да се дозволи, туку, напротив, тие треба да отворат простор да се (ре)инвестираат градовите и управувањето со нив. Накратко, Клајн укажува дека климатските промени може да послужат како катализатор на борбата против нееднаквоста, односно дека тие се основа за создавање нов „маршалов план“.

Промените со климата се резултат на долгогодишни кумулативни емисии – бидејќи јаглеродниот диоксид што се испушта останува приближно еден до два века во атмосферата, а со оглед на тоа што климата се менува како резултат на двестегодишна акумулација на

емисиите, сфаќаме дека, всушност, земјите кои ги засноваат своите економии врз фосилно согорување, тоа го прават уште од времето на индустриската револуција и нивната контрибуција е далеку поголема отколку оние кои се приклучија на глобализацијата подоцна – во последните неколку децении. Развиените земји, кои се помалку од 20% од светската популација, испуштиле речиси 70% емисии од целото загадување – а кое денес ја дестабилизира сериозно климата (САД, на пример, кои сочинуваат само 5% од глобалното население, придонесуваат со 14% во емисиите на јаглерод), додека земјите во развој, иако се со растечка емисија на јаглероднодиоксидни количини, сепак, тие во изминатите двесте години немаат толку голема акумулативна контрибуција во емисиите кои, денес, ја предизвикуваат климатската криза.³ За ова треба соодветна меѓународна регулација која ќе промовира рамномерно справување со последиците.

Климатските промени се огромна шанса за исправање на грешките во минатото

На крајот од книгата, Клајн ги отвора дури и „женските“ прашања, посебно мајчинството и фертилитетот, и тоа преку една многу лична приказна, а без грам патетика. Јавно проговара за прашањето на репродукцијата (хуманата и онаа во природата), која, како што вели, актуелно доживува фертилитетен хорор. Очигледна е непосредната врска меѓу загадувањето и плодноста, односно меѓу индустриските активности и неплодноста. Преку личниот пример, и преку други примери, како што е студијата на Браун Универзитетот во Колорадо, укажува на страотните исходи поврзани со овие трендови, т.е. податокот дека мајките кои живеат во области каде има развивање на гасни индустрии имаат 30% поголема веројатност да родат бебиња со вродени срцеви мани, за разлика од оние во области каде нема гасни бунари во близината на нивните домови. Слично, високиот степен на изложеност на мајките на екстракција

3 Оттука, всушност, 195 земји, вклучувајќи ја и САД, ја ратификуваа Рамковната конвенција на ООН за климатските промени, која го промовира принципот на „општа, но диференцијална одговорност“ (common but differentiated responsibilities), а кој подразбира дека сите се одговорни за климатските решенија, но сепак, земјите кои емитуваа повеќе во изминатите векови треба први да ги намалат емисиите и да помогнат во финансирањето на посиромашните земји за полесно да преминат кон моделите на одржлив развој.

на гас, ги зголемува невролошките дефекти кај бебето. И самата таа, борејќи се со неплодноста, елаборирајќи на темата ќе заклучи дека нашата култура не ја вреднува доволно плодноста во целиот животен спектар, и тоа не само кај жената, туку и во природата, а дека актуелниот економски систем не го цени доволно репродуктивниот женски труд, т.е. дека за репродукцијата слушаме само тогаш кога мажите сакаат неа да ја регулираат.

Со климатските промени, кај сите видови се создаваат такви притисоци врз животните форми што ги лишуваат од алатките за опстанок и од можноста за создавање нов живот. Искрите на живот се гасат, а истражувањата покажуваат дека стерилитетот го има насекаде – кај рибите, кај рептилите, кај глумците, жабите, а исто така, расте и бројот на вродени дефекти кај луѓето и кај животните. Пчелите, исто така, се жртви на хемиското земјоделство. Оттука и фактот дека постои потреба од нов вид на движење кое ќе се залага и за репродуктивните права кои не се однесуваат само на жените, туку и на целата планета.

Целиот планетарен живот има право да се обновува, да се регенерира и да заздравува, вели Клајн. И токму врз основа на овој принцип, Боливија и Еквадор законски ги гарантираа „правата на Мајката Земја“, што подразбира серија алатки кои не само што го гарантираат правото на екосистемите да опстојат, туку и да се регенерираат. Овие правни концепти се актуелизираат и вон домородните контексти – како САД и Европа. На пример, во 2010 година, Градскиот совет на Питсбург донел забрана за екстракција на природен гас со образложение дека природата има неотуѓиви права на постоење и

НОВ „МАРШАЛОВ ПЛАН“ ЗА ПЛАНЕТАТА Е МОДЕЛОТ КОЈ КЛАЈН ГО СУГЕРИРА. ОВА ПОДРАЗБИРА: ПРАВИЧНА РЕДИСТРИБУЦИЈА НА БОГАТСТВОТО, НА ЗЕМЈИШТАТА, ОСЛОБОДУВАЊЕ ОД КОЛОНИЈАЛИЗМОТ И ДИКТАТУРИТЕ, НОВИ БЕЗБЕДНИ РАБОТНИ МЕСТА И ДОМОВИ, ЧИСТА ВОДА, ДОМОРОДНИ ПРАВА, ИТН. КЛИМАТСКИТЕ ПРОМЕНИ СЕ НАША ОГРОМНА ШАНСА ЗА ИСПРАВАЊЕ НА ГРЕШКИТЕ ВО МИНАТОТО – ВО ПРАВЕЦ НА ЦЕЛОСНО ОСЛОБОДУВАЊЕ И ДЕМОКРАТСКИ ПРОГРЕСИ. КЛИМАТСКИОТ ПРЕДИЗВИК ТРЕБА ДА СЕ РАЗБЕРЕ КАКО ДЕЛ ОД ЕДНА МНОГУ ПОГОЛЕМА БИТКА ЗА ЕДЕН ГЛОБАЛЕН ПРОЦЕС НА ОБНОВА И РЕИНВЕСТИРАЊЕ НА ИДЕИТЕ ЗА: ДЕМОКРАТИЈАТА, КОЛЕКТИВОТ, ЗАЕДНИЦИТЕ, КОМУНАЛНОТО ЖИВЕЕЊЕ, ЦИВИЛНОСТА, А ОВА ПОДРАЗБИРА РЕДИЗАЈНИРАЊЕ НА МНОГУ ПРАВИЛА ОДЕДНАШ, КАКО НА НАЦИОНАЛНО, ТАКА И НА ГЛОБАЛНО НИВО

регенерација. Слична е и елаборацијата на екоцидот како кривично дело во меѓународното право. Несомнено, пакетот на енвирументалистичката правда би требало да ги вклучи и овие репродуктивни права, во најширока смисла на зборот.

Во основа, еманципаторски издржано, Клајн се залага за глобално масовно движење кое ќе ги зграпчи предизвиците од климатската криза, а сите примери кои ги наведува во својата книга поврзани со отпорот спрема климатските проблеми – како што се движењата за пренасочување на фосилното согорување, локалните закони со кои се забранува екстракцијата од висок ризик, смелите судски одлуки поврзани со победите на домородните народи – сето тоа се рани манифестации на овој глобален масовен отпор. Дополнително, кон ова се отвора и неопходноста за алтернативни економски модели, а тоа се такви економски модели во кои најпрофитабилните индустрии би изгубиле милијарди доколку се откажат од погоните на фосилно согорување, на пример. Новиот „маршалов план“ за планетата е токму моделот кој таа го сугерира. Ова подразбира: правична редистрибуција на богатството, на земјиштата, ослободување од колонијализам и од диктатури, нови безбедни работни места и домови, чиста вода, домородни права, итн. Со други зборови, климатските промени се наша огромна шанса за исправање на грешките во минатото – во правец на целосно ослободување и демократски прогрес. Климатскиот предизвик треба да се разбере како дел од една многу поголема битка за еден глобален процес на обнова и реинвентирање на идеите за: демократијата, колективот, заедниците, комуналното живеење, цивилноста, а ова подразбира редизајнирање на многу правила одеднаш, правила што се пропишани како на национално, така и на глобално ниво.

(Авторката е професорка на Правниот факултет „Јустинијан Први“, Скопје)

ПРАКТИКАТА НА ЕВРОПСКИОТ СУД ЗА ЧОВЕКОВИ ПРАВА ЗА ПРАШАЊА ОД ЖИВОТНАТА СРЕДИНА

ЕЛЕНА МИХАЈЛОВА СТРАТИЛАТИ

ЕКОЛОШКОТО ПРАВО СЕКОГАШ ГО ПОСТАВУВА ПРАШАЊЕТО ДАЛИ ЈАЗИКОТ НА ЧОВЕКОВИТЕ ПРАВА Е СООДВЕТНИОТ МЕДИУМ ЗА ИЗРАЗУВАЊЕ НА НОРМИТЕ И ВРЕДНОСТИТЕ НА ЖИВОТНАТА СРЕДИНА, КОЕ ТУКА ЌЕ ГО ОСТАВИМЕ НА СТРАНА. ПА, ТАКА, ПОЛДОВНАТА ПРЕМИСА Е ДЕКА БРОЈНИ ЧОВЕКОВИ ПРАВА ФАКТИЧКИ СЕ ЗАГРОЗЕНИ ОД ДЕГРАДАЦИЈАТА НА ЖИВОТНАТА СРЕДИНА. ЗДРАВА ЖИВОТНА СРЕДИНА Е НЕОПХОДНА ЗА ЦЕЛОСНО УЖИВАЊЕ НА ЧОВЕКОВИТЕ ПРАВА, И ОБРАТНО, КОРИСТЕЊЕТО НА ПРАВАТА (ВКЛУЧУВАЈЌИ ГО ПРАВОТО НА ИНФОРМАЦИИ, ПАРТИЦИПАЦИЈА И ПРАВЕН ЛЕК) Е КРИТИЧНО ЗА ЗАШТИТАТА НА ЖИВОТНАТА СРЕДИНА

Нивото на контаминираност на нашиот витален простор ни оддалеку не го предизвикува нивото на вознемиреност, кое е очекувано, и ангажираност на државата, која би била соодветна на него. Еколошките аспекти во Република Северна Македонија сè уште се борат за својот морален авторитет – да бидат прифатени како премиси кои не одат против здравиот разум, туку обратното, кои посочуваат колку е спротивно на здравиот разум да го уништуваме нашиот сопствен систем за поддршка на животот.

Повторно, дури и кога ќе се извојува моралниот авторитет, во државните политики сето тоа се распаѓа како меур од сапуница соочено со реториката на „реалните развојни потреби“. Приоритетот е олеснувањето на

сиромаштијата низ економскиот развој, и тоа е дилема со која особено се соочуваат земјите во развој, каде преживувањето на краток рок ја загрозува долгорочната одржливост. Како и да е, нивото на контаминацијата, загадувањето или уништувањето на нашата животна средина е такво, што ние не ја жртвуваме само долгорочната одржливост, туку наметнуваме директен ризик по: здравјето, домот, храната и добросостојбата и, навистина, по самиот човечки живот тука.

Па, прашањето е како може ова да се измени? Кои се начините државата да се принуди да преземе ефективни мерки?

Овде, мојот фокус е на постојните механизми на меѓународното право, поточно практиката на Европскиот суд за човекови права, како најбогата јуриспруденција, односно која содржи најмногу пресуди за човековите права и животната средина.

Ваквиот фокус на анализа е есенцијално антропоцентричен бидејќи повеќе се однесува на штетното влијание врз луѓето, отколку врз самата околина. И тоа е точно, еден ограничен пристап кој е отворен за фундаменталниот приговор дека ги редуцира еколошките вредности на многу ограничениот сфера на индивидуален интерес. И еколошкото право секогаш го поставува прашањето дали јазикот на човековите права е соодветниот медиум за изразување на нормите и вредностите на животната средина, што, тука, ќе го оставиме настрана.

Па така, појдовната премиса е дека бројни човекови права фактички се загрозени од деградацијата на животната средина. Здрава животна средина е неопходна за целосно уживање на човековите права, и обратно, користењето на правата (вклучувајќи го правото на информации, партиципација и правен лек) е критично за заштитата на животната средина.

I.

Европскиот суд за човекови права во текот на последните неколку децении успеа да развие елаборирано и обемно тело на судска практика кое во сè, освен во името, обезбедува право на здрава животна средина¹. Тој го конструираше ова тело на јуриспруденција примарно врз основа на правата на живот и на почитување на приватниот и семејниот живот. Јуриспруденцијата има широк опсег, протегајќи се од: заштита од бучава, преку различни облици на индустриско загадување, нуклеарни активности, управување со отпад, сè до природни непогоди и поплави, и го адресира и ризикот од повреда, а не само примена на Конвенцијата за веќе материјализирани штети.²

1 See Stephens, T., *International Courts and Environmental Protection*, Cambridge University Press, 2009.

2 See more at Boyle, A., *Human Rights or Environmental Rights? A Reassessment*, Fordham University Law School, 2007; Knox J.H., Pejan R. (eds), *The Human Right to a Healthy Environment*, Cambridge University Press, 2018, p. 9;

Рекапитулацијата на одлуките на Судот во оваа област поставува некакви генерални принципи.

Како прво, Конвенцијата не е дизајнирана да обезбеди генерална заштита на животната средина како таква и изречно не гарантира право на солидна, здрава животна околина. Како и да е, различни права од Конвенцијата индиректно имаат влијание врз барањата поврзани со животната средина, најзабележливо со: правото на живот; правото на почитување на приватниот и семејниот живот; правото на мирно уживање на сопственоста и имотот; правото на правична судска постапка.

И, импликациите од Конвенцијата за заштитата на животната средина може да се сумираат на следново:

1. Државата има обврска да ги регулира и контролира проблемите на животната средина кога тие го нарушуваат спроведувањето на човековите права од Конвенцијата и да гарантира дека правото се спроведува;
2. Државата, исто така, има обврска да ги направи достапни информациите кои се однесуваат на сериозни ризици по животната средина и да обезбеди правни процедури за учество во носењето на одлуки поврзани со животната средина и пристап до правда во случаи врзани со животната средина;
3. Заштитата на животната средина е легитимна цел која во соодветни случаи може да оправда ограничување на определени права, вклучувајќи го правото на приватен живот и правото на сопственост.³

Накратко, ќе се осврнам на секоја од овие поенти:

1. Регулiranje и контрола на проблемите во животната средина и спроведување на правото

Почетната точка за било која дискусија за човековите права и животната средина е дека неуспехот на државата да ги регулира или контролира еколошките проблеми или да ја заштити околината, може да значи мешање во нашите индивидуални права. Случаите како: *Гвера* (Гвера и други против Италија, пресуда од 1998 год.); *Лопез-Остра* (Лопез Остра против Шпанија, пресуда од 1994 год.); *Онерјилдиз* (Онерјилдиз против Турција, пресуда од 2002,

³ *Ibid*, pp. 13-14

ДРЖАВАТА ИМА ОБВРСКА ДА ГИ РЕГУЛИРА И КОНТРОЛИРА ПРОБЛЕМИТЕ НА ЖИВОТНАТА СРЕДИНА КОГА ТИЕ ГО НАРУШУВААТ СПРОВЕДУВАЊЕТО НА ЧОВЕКОВИТЕ ПРАВТА ОД КОНВЕНЦИЈАТА И ДА ГАРАНТИРА ДЕКА ПРАВОТО СЕ СПРОВЕДУВА. ДРЖАВАТА ИМА ОБВРСКА ДА ГИ НАПРАВИ ДОСТАПНИ ИНФОРМАЦИИТЕ КОИ СЕ ОДНЕСУВААТ НА СЕРИОЗНИ РИЗИЦИ ПО ЖИВОТНАТА СРЕДИНА И ДА ОБЕЗБЕДИ ПРАВНИ ПРОЦЕДУРИ ЗА УЧЕСТВО ВО НОСЕЊЕТО НА ОДЛУКИ ПОВРЗАНИ СО ЖИВОТНАТА СРЕДИНА И ПРИСТАП ДО ПРАВДА ВО СЛУЧАИ ВРЗАНИ СО ЖИВОТНАТА СРЕДИНА. ЗАШТИТАТА НА ЖИВОТНАТА СРЕДИНА Е ЛЕГИТИМНА ЦЕЛ КОЈА ВО СООДВЕТНИ СЛУЧАИ МОЖЕ ДА ОПРАВДА ОГРАНИЧУВАЊЕ НА ОПРЕДЕЛЕНИ ПРАВА, ВКЛУЧУВАЈЌИ ГО ПРАВОТО НА ПРИВАТЕН ЖИВОТ И ПРАВОТО НА СОПСТВЕНОСТ

односно 2004 год.); *Ташкин* (Ташкин и други против Турција, пресуда од 2004 год.); *Фадејева* (Фадејева против Русија, пресуда од 2005 год.) и *Дубетска* (Дубетска и други против Украина, пресуда од 2011 год.) покажуваат како правото на приватен живот, или правото на живот, можат да бидат употребени за да се принудат властите да ги регулираат ризиците по животната средина, да ги спроведуваат законите за животна средина, или да објават информации. Сите овие случаи имаат заеднички карактеристики. *Прво*, постои индустриски проблем, на пример: хемиска фабрика, топилница, кожарница, рудник, фабрика за преработка на јаглен или депонија. *Второ*, постои неуспех да се преземат соодветни превентивни мерки да се контролираат овие познати извори на сериозен ризик по животот, здравјето, приватниот живот или сопственоста.

Европската Конвенција, можеби, директно не бара државите да ја штитат околината, но одлуките на Судот бараат тие да го заштитат секое едно лице чии права се, или може сериозно да бидат засегнати од еколошките проблеми. И ваквата одговорност на државата произлегува како од самите нејзини дејствија, така и од неуспехот да се регулира приватната индустрија (во случаите истакнати погоре се работи за: топилница, фабрика и рудник управувани од државата, потоа депонија управувана од општинските власти, додека во другите случаи постројките во: кожарницата, хемиската фабрика ѝ припаѓаат на приватна компанија).

Во основа, кои се обврските на државата во овој контекст?

Државата има обврска да преземе „разумни и соодветни мерки“ да ги обезбеди правата од Конвенцијата. Оваа „позитивната обврска“ да се преземат сите соодветни мерки да се заштити

животот (како што истакна Судот во Онерјилдиз против Турција), пред сè подразбира примарна должност на државата да постави законодавна и административна рамка дизајнирана да обезбеди ефективно одвраќање од закани по правото на живот, вклучувајќи регулативи кои ги земаат предвид специфичните карактеристики на ситуацијата, или на активноста, и нивото на потенцијалниот ризик по животот. И оваа обврска го покрива издавањето на дозволи, или лиценци (на пример, за отворање на рудник, фабрика или други постројки); понатаму: воспоставувањето, функционирањето, безбедноста и надгледувањето на опасните активности, и бара сите засегнати да преземат „практични мерки за да обезбедат ефективна заштита на граѓаните чии животи можат да бидат загрозувани од ин-херентните ризици“.⁴

Тоа не е одговорност која може да се остави да ја исполни само индустријата. И, дополнително, во однос на индустриското загадување, во Дубетска против Украина, Судот потенцираше дека државата има обврски да се грижи за еколошкото управување со рудникот, фабриката или слична постројка без оглед дали таа сè уште е во употреба. Ова е важно за нас затоа што ние имаме проблеми со опасните отпадни материјали и депонии од веќе затворени фабрики (згурите од Топилницата во Велес, депонијата кај Југохром, итн.). Практичните мерки на државата подразбираат, секако, и спроведување на правото. На пример, карактеристична црта на: Гвера, Лопез Остра, Ташкин и Фадејева е дека конкретните индустрии кои загадуваа, работеа нелегално или со кршење на законите за животната средина и стандардите за испуштање на отровни гасови (емисионите стандарди).

Во Лопез Остра и Ташкин, националните судови наредиле за-творање на конкретните објекти, но нивните одлуки биле игнорирани или отфрлени од политичките власти. Државите не можат да очекуваат дека ќе го убедат Судот дека потребите на заедницата најдобро ќе бидат пресретнати со непримена на правото. Исто така, ако националниот суд ги извагал правата кои се вклучени и ја поништил дозволата за штетната активност врз основа на тоа дека не му служи на јавниот интерес, Европскиот суд нема да ја измени оваа

4 Види Öneriildiz v. Turkey, Application no. 48939/99, Judgment of 18 June 2002 (Chamber); Öneriildiz v. Turkey, Application no. 48939/99, Judgment of 30 November 2004 (Grand Chamber).

пресуда во полза на националната влада. И, конечно, корисници на оваа должност да се регулираат и контролираат изворите на штета по животната средина не е заедницата во целина, уште помалку околината самата за себе, туку само оние индивидуи чии права ќе бидат засегнати од било кој неуспех да се дејствува.⁵

2. Пристап до, и обезбедување на информации за животната средина

Според Европскиот суд за човекови права, информациите за ризикот по животната средина мора да им бидат достапни на оние кои е веројатно да бидат засегнати. Во случајот Онерјилдиз против Турција, Судот стави „посебен акцент“ на правото на јавноста на информации за опасните активности кои претставуваат закана по животот. Во Будајева и други против Русија и Мулиро Салдиас, Судот, исто така, утврди постоење на таква позитивна обврска во случај на природни катастрофи и поплави. Дополнително, онаму каде што владите се ангажираат во опасни активности со непознати последици по здравјето (како нуклеарните тестови), постои обврска да се воспостави „ефективна и достапна“ процедура која им дозволува на инволвираните да ги добијат релевантните информации. Случајот Гвера покажува дека неуспехот да се обезбеди пристап до информации може, исто така, да го прекрши правото на приватен живот.

Во сите овие ситуации, суштинската поента е да им се овозможи на поединците да ја проценат опасноста или ризиците на кои се изложени. Оваа обврска не е ограничена на информациите за ризиците кои веќе се материјализирале, туку се однесува и на ризиците од настанување на идна штета, и тоа не само на активностите на државите, туку и на субјектите кои преземаат ризични активности (на пример: фабриките, депониите или рудниците во сопственост на приватните компании).

Интересно, во соодветни случаи правото на информации за животната средина може да вклучи *должност да се биде информиран*; не само право на пристап до информација. Во случајот Гвера, неуспехот на Италија да обезбеди „есенцијална информација“ за сериозноста и природата на токсичните емисии од хемиската фабрика беше утврдено дека сочинува повреда на правото на приватен живот. Пресудата истакна дека апликантите беа „особено изложени

⁵ Boyle, A., *Human Rights or Environmental Rights? A Reassessment*, Fordham University Law School, 2007, стр. 16-17.

на опасност“ во случај на инцидент/ несреќа во фабриката и, исто така, имаше повреда на италијанското законодавство кое бара информациите кои се однесуваат на хазардни активности да бидат направени јавни. Овој случај претпоставува дека државата мора активно да ги информира оние кои се засегнати, не само дека мора да има процедура за добивање на информации доколку се побараат. Оваа построга формулација се однесува за ситуации на непосреден и сериозен ризик по животот или здравјето, односно доколку оние кои може да страдаат од повреда самите бараат информации за таквите ризици, во тој случај државата нема да ја исполни обврската да ги заштити граѓаните.⁶

Уште поконкретно, во случајот Татар против Романија, Европскиот суд идентификуваше ситуации во кои *државата по службена должност мора да собере информации за еколошките ризици*. Првиот случај се однесува на обврската да се соберат и објават/рашират информации за моменталните, минатите и идните последици по животната средина и здравјето на луѓето од еколошките инциденти. Вториот случај се однесува на обврската на државата да собере и објави информации за превентивните мерки и препораките за начините на кои ќе се управува со идните еколошки инциденти.

Освен тоа, оваа обврска на давање информации за состојбата со животната средина ќе биде исполнета само ако информацијата е *целосна, а не половична; суштинска*; и со неа се опфатени како информациите за актуелната штета, односно загадување кое претставува извор на повреда на правата од Конвенцијата, така и информациите за *мината штета*.

ПРАКТИКАТА НА
ЕВРОПСКИОТ СУД ЗА
ЧОВЕКОВИ ПРАВА
ИСТОВРЕМЕНО И ИНСПИРИРА
И ФРУСТРИРА. ВО СВЕТОТО
НА ОВАА ДИХОТОМИЈА МОЖЕ
ДА СЕ ЗАКЛУЧИ ДЕКА, ОД
ЕДНА СТРАНА, ОВАА СУДСКА
ПРАКТИКА Е ПОТЕНЦИЈАЛНО
ПРИМЕНЛИВА ВО
ПОВЕЌЕ СИТУАЦИИ ВО
КОИ ЗАГАДУВАЊЕТО НА
ЖИВОТНАТА СРЕДИНА ГИ
ПОВРЕДУВА – ПРАВАТА НА
ПОЧИТУВАЊЕ НА ЖИВОТОТ
И ЗДРАВЈЕТО, КАКО И
ПРИВАТНИОТ ЖИВОТ И
ДОМОТ НА ОНИЕ КОИ
ЖИВЕАТ ВО БЛИЗИНА НА
ИЗВОРИТЕ НА ЗАГАДУВАЊЕ,
ЛИЦАТА ЧИИ ПРАВА СЕ
НЕПОСРЕДНО ЗАГРОЗЕНИ ОД
ГРАДЕЖНИТЕ АКТИВНОСТИ
ИЛИ УРБАНИСТИЧКИОТ
МАСАКР, СЕ ДО БУЧАВАТА.
ОД ДРУГА СТРАНА, ТОА Е
ДЕЛ ОД ПРИСТАПОТ ВО КОЈ
ЗАКАНИТЕ ПО ЖИВОТНАТА
СРЕДИНА СЕ СМЕААТ ЗА
ПРОБЛЕМ КОЈ МОЖЕ ДА
БИДЕ КОНТРОЛИРАН И
АДМИНИСТРИРАН

⁶ Ibid., стр. 17-20.

3. Заштитата на животната средина како легитимна цел

Неизбежно, ќе има околности кога еколошките цели, од една страна, и правата на конкретни индивидуи или групи, од друга страна, може да дојдат во конфликт. На пример, регулирањето на активностите на загадување или контролата на владеењето на природните ресурси може да ја наруши употребата или вредноста на нечија сопственост, или да го попречува економскиот развој. Особено во случаи кои вклучуваат, наводно, мешање од страна на државата во мирното уживање на сопственоста и имотот, Судот во Стразбур конзистентно го зазема становиштето дека заштитата на животната средина е *легитимна цел на јавната политика*. И, одби да даде несоодветна предност на сопственичките права.

Како и да е, кога се балансираат грижите по околината со правата од Конвенцијата, Судот признава дека националните власти се во најдобра позиција да прават одлуки по прашања за животната средина, кои, често, имаат тешки општествени и технички аспекти. Според тоа, Судот им дозволува на националните власти, во принцип, широка дискреција. Сепак, кога е во прашање сериозното влијание врз здравјето, на пример, кога правото на животот е засегнато, степенот на дозволено балансирање неизбежно би бил помал.

Ова балансирање на интересите кои треба да се одржат од страна на државата не е само суштинско, туку, исто така, има и важни процедурални димензии. Практично (како што истакнува Судот во Ташкин), онаму каде што државата мора да одлучи за комплексни прашања од политиката на животна средина и економската политика, процесот на носење на одлуките мора прво да вклучи соодветни истраги и студии со цел да се дозволи однапред да се предвидат и проценат ефектите од соодветните активности кои можат да ја оштетат животната средина и да ги повредат правата на индивидуите, и да овозможи да се направи фер баланс кога се во прашање различни конфликтни интереси (на пример, кои ќе бидат економските предности од отворање на рудник, наспроти ефектите по животната средина и правата на жителите во областа).⁷

Понатаму, подеднакво е важна и обврската на државата да овозможи учество во процесот на донесување на одлуки кои се однесуваат на заштитата на животната средина. Како и со пристапот

⁷ Ова, главно, се прави преку студиите за проценка на импактот врз животната средина (EIA).

до информации, така и правото на партиципација во носењето на одлуки според Европската конвенција, не е достапно секому, ниту се однесува на одлуки кои ја засегаат животната средина, генерално. Само оние чиишто права, на некој начин, се засегнати, ќе имаат корист од оваа заштита. Во проценката дали државата ја исполнила оваа обврска, Европскиот суд ќе ги разгледа сите процедурални аспекти, вклучувајќи го и видот на политика или одлуки, мерката во која ставовите на поединците се земани предвид во текот на постапката на донесување на одлуката, како и расположливите процесни гаранции. Како што е истакнато во случајот Ташкин против Турција, засегнатите индивидуи мора, исто така, да бидат во можност да се обратат до судовите против било која одлука, акт или пропуст, каде што тие сметаат дека на нивните интереси или нивните забелешки не им е дадена соодветната тежина во процесот на правење на одлуките (соодветни, правични и ефективни лекови мора да бидат обезбедени). На пример, во случајот Џакомели против Италија, Судот најде повреда на приватниот живот на апликантот, бидејќи механизмите на домашното право биле без практичен ефект, а особено заради тоа што тој немал можност да учествува во процесот на издавање на дозвола (за фабрика за преработка на отпад), како и да ги достави сопствените забелешки на надлежните органи.

II.

Целото ова case-law на Европскиот суд за човекови права јасно ни покажува колку многу заштита на животната средина може да биде извлечена од постојното право за човековите права.

Сепак, заштитата на човековите права им е од корист само на жртвите на повредата на правата од Конвенцијата. Ако здравјето, приватниот живот, сопственоста или граѓанските права на лицето кое се обраќа до Судот не се доволно засегнати од еколошката загуба, тогаш тоа нема основа да продолжи со постапката. Не постои *actio popularis* според Европската конвенција. Дури и оние индивидуи кои се жртви на повреди не може да се обратат до Судот да одлучи во корист на заштитата на животната средина, едноставно затоа што веруваат дека таму јавниот интерес најдобро ќе биде задоволен. Тие можат само да го прашаат Судот да ги измери нивните права, наспроти јавниот интерес во некоја друга вредност, како трговијата или развојот. *Во правењето на ова, индивидуите можат*

да обезбедат некакви победи за заштитата на околината, но овие ќе бидат инцидентни последици, не резултат на некоја поширока предаденост на конкретен вид на животна околина.

Дополнително, Судот е значително поверојатно да пресуди против државата каде што таа, на еден, или друг начин, не успеала да ги имплементира, примени или да се придржува до нејзините сопствени домашни еколошки стандарди и правила. Значи, Судот е поверојатно да поддржи барање за заштита на животната средина засновано врз аргументот од типот „владеење на правото“. Онаму каде што односната држава има поставено регулаторен систем дизајниран да ги намали ризиците и каде што овој систем дозволува партиципација (учество и излагања) на оние кои се изложени на ризикот, Судот е помалку наклонет да најде повреда (освен каде што државата целосно го игнорирала овој систем на правила).

НАШИТЕ ГРАДОВИ СЕ НАЈЗАГАДЕНИ ВО ЕВРОПА И МЕЃУ НАЈЗАГАДЕНИТЕ ВО СВЕТОТ ВО ЗИМСКИТЕ ПЕРИОДИ, СО АЛАРМАНТИ НИВОА НА ЗАГАДЕН ВОЗДУХ И СО ИЛЛАДНИЦИ ЖРТВИ ГОДИШНО КАКО РЕЗУЛТАТ САМО НА ЗАГАДУВАЊЕТО НА ВОЗДУХОТ, БЕЗ ДА СЕ ДОДАДАТ ОСТАНАТИТЕ ИЗВОРИ НА ЗАГАДУВАЊЕ И СИТЕ ОНИЕ ЗА КОИ НЕМАМЕ ИНФОРМАЦИИ... ДАЛИ ОВАА НАША ДОЛГОРОЧНА И КУМУЛАТИВНА ЗАГАДЕНОСТ НИ ДОЗВОЛУВА ДА МИСЛИМЕ НА НАШИОТ ВИТАЛЕН ПРОСТОР ВО РАМКИТЕ НА РЕДОВНАТА ПОЛИТИКА (ПРОБЛЕМИ КОИ БАРААТ РЕДОВНИ ЛЕКОВИ) ИЛИ, МОЖЕБИ, ОВА ТРЕБА ДА БИДЕ ПРАШАЊЕ НА БЕЗБЕДНОСНАТА ПОЛИТИКА (КОНЦЕПТОТ НА „ЧОВЕКОВА БЕЗБЕДНОСТ“), СО ТОА ПРИПИШУВАЊИ МУ ТОТАЛНО РАЗЛИЧНА ТЕЖИНА И ОБЕЗБЕДУВАЊЕ НА РАЗЛИЧНИ РЕСУРСИ ВО ДОМАШНАТА ПОЛИТИКА

Значи, case law на Европскиот суд за човекови права претставува значаен придонес во она што, обично, се нарекува „позеленување“ на меѓународното право за правата на човекот. И, Судот засилено го зголеми опсегот на обврски на државите во оваа смисла. Во исто време, пак, стриктното придржување до условот „да се биде жртва“ и поврзаната забрана за actio popularis, ограниченото прифаќање на естратериторијалната јурисдикција (за прекугранично загадување) и критериумот на каузалност (докажување на причинско-последичната врска помеѓу индустриското загадување и штетата врз здравјето) сочинуваат значајни пречки за поднесување на барања врзани за животната средина. Во оваа смисла, судската практика на Европскиот суд за човекови права истовремено служи како да инспирира, така и да фрустрира.

Во светлото на оваа дихотомија може да се заклучи дека, од една страна, оваа веќе развиена судска практика е потенцијално применлива во повеќе ситуации во кои загадувањето на животната средина ги повредува правата на нашите граѓани – правата на почитување на животот и здравјето, како и приватниот живот и домот на оние кои живеат во непосредна близина на изворите на загадување (дали се постројки, депонии и каменоломи, отпаден материјал на веќе затворени постројки или контаминирано земјиште и води), лицата чии права се непосредно загрозувани од градежните активности или урбанистичкиот масакр, сè до бучавата во урбанизираните средини. Од друга страна, пак, сето тоа е дел од пристапот во кој законите по животната средина се сметаат за проблем кој може да биде контролиран и администриран.

Дали потпирањето исклучително врз овој пристап е доволно за нашата реалност?

Нашите градови се најзагадените во Европа и меѓу најзагадените во светот, во зимските периоди со алармантни нивоа на загаден воздух, со најмногу загадени денови во текот на годината и со илјадници жртви годишно како резултат само на загадувањето на воздухот, без да се додаваат останатите извори на загадување и сите оние за кои воопшто немаме информации... .

Дали оваа наша долгорочна и кумулативна загаденост ни дозволува да мислиме на нашиот витален простор во рамките на редовната политика (редовни проблеми кои бараат редовни лекови) или, можеби, ова треба да биде прашање на безбедносната политика (во насока на концептот на „човекова безбедност“), со тоа припишувајќи му тотално различна тежина и обезбедување на различните ресурси во домашната политика.⁸

(Авторката е професорка по меѓународно право на Правниот факултет „Јустинијан Први“ во Скопје. Покрај класичните теми на меѓународното јавно право, нејзина посебна област на интерес се: човековите права, граничните области на говор на омраза и дела од омраза, транзициската правда и демократијата.)

⁸ Види: Pop Ivanov, L., Mirchevska, M., *Macedonia and Kosovo Should Treat Air Pollution As A National Security Threat*, Article 1, Institute for Global Politics and Law, 2018.

Напомена: Првобитната верзија на овој труд е презентирана на трибината: „Механизмите за остварување на правото за здрава животна средина“, одржана на 23 април 2019 година, на Правниот факултет „Јустинијан Први“, во Скопје, во организација на „Институтот за глобална политика и право - Член 1“. Верзијата на трудот што е објавена во овој број на „Предизвици“ е дополнета и редактирана од авторката. Уредувачкиот одбор на списанието се согласи да го објави овој труд со цел запознавање на пошироката јавност со неговата интересна содржина.

ЗОШТО ОБНОВЛИВИТЕ ИЗВОРИ НА ЕНЕРГИЈА СЕ УШТЕ ЧИНАТ МНОГУ

(КАКО ДО ПАД НА ЦЕНАТА НА ИНВЕСТИЦИИТЕ ВО ЈУГОИСТОЧНА ЕВРОПА?)

СОЊА РИСТЕСКА

ЈУГОИСТОЧНА ЕВРОПА (ЈИЕ) ИМА ДОБРА МЕСТОПОЛОЖБА И ПРЕДИСПОЗИЦИИ ЗА ЕКСПАНЗИЈА НА ОБНОВЛИВИТЕ ИЗВОРИ НА ЕНЕРГИЈА (ОИЕ), КАКО СОНЧЕВАТА, ТАКА И ВЕТЕРНАТА. НА ПРИМЕР, ИРЕНА ВО ЕДНА ДРУГА СТУДИЈА ГО СТАВА ТЕХНИЧКИОТ ПОТЕНЦИЈАЛ НА ВЕТЕРНАТА И СОНЧЕВАТА ЕНЕРГИЈА ЗА ЦЕЛИОТ РЕГИОН НА ЈИЕ НА НЕВЕРОЈАТНИ 1681,208 ПЕТРО-ЏУЛИ (PJ). ВО СЛУЧАЈОТ НА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА, ПОТЕНЦИЈАЛИТЕ СЕ ОКОЛУ 8 PJ ЗА СОНЧЕВА ЕНЕРГИЈА И 27.5 PJ КАЈ ВЕТЕРНАТА. КОЛКУ ЗА ИЛУСТРАЦИЈА, ЗАСЕГА ПОСТОИ САМО ЕДЕН ВЕТЕРЕН ПАРК, ВО БОГДАНЦИ, ЧИЕ ПРОИЗВОДСТВО ВО 2018 ГОД. ИЗНЕСУВАЛО 97.5 GWh, ШТО ЗНАЧИ ДЕКА ЗЕМЈАТА Е НА ОКОЛУ 1.30% ИСКОРИСТЕНОСТ ОД СВОЈОТ МАКСИМУМ ПОТЕНЦИЈАЛ ВО ОВОЈ СЕКТОР

Според редовните истражувања од ИРЕНА (Меѓународната агенција за обновливи извори со седиште во Абу Даби), цената на технологиите за ветерна и сончева енергија е во постојан пад, што ги прави конкурентни со веќе етаблираните технологии, како оние за термоелектраните. Па, така, на пример, според ИРЕНА, глобалната просечна нивелизирана цена на електричната енергија (ЛЦОЕ)¹ за соларни центри е падната за 77% во периодот меѓу 2010 и 2018 год. ЛЦОЕ е падната за 90% од крајот на 2009 год., со редукција од една третина меѓу 2017 и 2018 год., иако поголемиот дел од ова намалување ќе биде за проекти кои се проектирани во 2019 год. Што се однесува до ветерната енергија, новите капацитети кои се планирани за изградба од 2019

¹ Нивелизираната цена на струјата (LCOE) е вид на мерка на извор на енергија која овозможува споредување на различни методи на производство на електрична енергија врз конзистентна основа. LCOE служи за економска проценка на просечната вкупна цена за изградба и управување со капацитетот во текот на неговиот животен век, поделена со вкупната продуктивна моќ на капацитетот во текот на тој животен век. LCOE може да се смета и како просечна минимална цена по која електричната енергија мора да се продава за да го покрие времетраењето на проектот.

год., одеа со просечна цена на инвестиција по киловат час за 13% пониска од цената што беше во 2017 год. (0.056/kWh) и 35% пониска од цената во 2010 год. (0.085/kWh).

Ова е рефлексija на паѓање на цената на турбините и на балансирањето на проектните трошоци, како и на подобрувањето на перформансите, бидејќи повисоките висини и поголемите подрачја на кои се поставуваат, доведува до поголемо производство на електрична енергија од еден ресурс, отколку што тоа беше случај кај старите технологии.²

Веќе е познато дека Југоисточна Европа (ЈИЕ), од друга страна, има добра местоположба и предиспозиции за експанзија на обновливите извори на енергија (ОИЕ), како сончевата, така и ветерната. Така, на пример, ИРЕНА во една друга студија³ го става техничкиот потенцијал на ветерната и сончевата енергија за целиот регион на ЈИЕ на неверојатни 1.681,208 петро-џули (PJ). Во случајот на Северна Македонија, потенцијалите се околу 8 PJ за сончева енергија и 27.5 PJ кај ветерната. Колку за илустрација, засега постои само еден ветерен парк, во Богданци, чиешто производство во 2018 год. изнесувало 97.5 GWh, што значи дека земјата е на околу 1.30% искористеност од својот максимум потенцијал во овој сектор.

Секако, она што постои како можен технички потенцијал не значи и постоење на услови за негово максимално искористување (кое зависи и од многу други фактори, како: местоположба, достапност на мрежа и приклучок, заштитени подрачја, итн.). Сепак, потенцијалот треба да служи како водилка при правењето на стратегиите и акциските планови за зголемување на производството од обновливи извори на енергија коишто не се хидро. С. Македонија, според ИРЕНА, во секој случај, има многу поголеми капацитети за ветерна енергија, отколку за хидро. За споредба, максималните технички потенцијали за производство од хидро (заедно со заштитените подрачја) е 14.4 PJ, за разлика од 27.5 PJ ветерен потенцијал.

2 ИРЕНА, Renewable Power Generation Costs 2018, стр. 13, https://www.irena.org/-/media/Files/IRENA/Agency/Publication/2019/May/IRENA_Renewable-Power-Generations-Costs-in-2018.pdf?la=en&hash=99683CDDBC40A729A5F51C20DA7B6C297F794C5D, пристапено на 29.01.2020 год.

3 ИРЕНА, Renewable Energz Market Analysis, Southeast Europe https://www.irena.org/-/media/Files/IRENA/Agency/Publication/2019/Dec/IRENA_Market_Analysis_SEE_2019.pdf, пристапено на 29.01.2020 год.

Кои се причините за неискористените реални потенцијали

Настрана потенцијалите, кои се реални и неискористени, проблемот е во позадината или причините за нивната неискористеност, како во Македонија, така и во целиот регион. Пречка за зголемување на искористеноста на сончевата и ветерната енергија, како во Македонија, така и во целиот регион, е нивниот капитален интензитет (цена на чинење на инвестицијата) во однос на инвестициите во јаглен или природен гас. И покрај вртоглавиот пад на цената на ОИЕ, тие заради нивната специфична природа сè уште се сметаат за поризични од страна на финансиските институции во споредба со веќе постојните технологии, како термоелектраните. Ова, секако, се однесува само на инвестициските трошоци, бидејќи за разлика од термоелектраните – во процесот на производство нема користење горива.

Повисоките стартни трошоци (за инвестирање во нивна градба) ги прават инвестициите во ОИЕ да бидат чувствителни на политичките и регулаторните предуслови во земјите на градба од проектите со помал капитален интензитет (термоелектраните имаат позната технологија и поради тоа носат многу малку ризици при нивната градба). Бидејќи приватните инвеститори, обично, сметаат дека ризикот од вложување во Југоисточна Европа е многу поголем од, на пример, Германија или Франција, проектите во ОИЕ во регионот се соочуваат со релативно поскапо финансирање и повисоки капитални трошоци. „Премииите за ризик“ што ги бараат инвеститорите имаат значителен ефект врз цената на ОИЕ, правејќи го регионот, и покрај неговиот потенцијал, да биде прилично неконкурентен.

**ПРЕЧКА ЗА ЗГОЛЕМУВАЊЕ
НА ИСКОРИСТЕНОСТА НА
СОНЧЕВАТА И ВЕТЕРНАТА
ЕНЕРГИЈА, КАКО ВО
МАКЕДОНИЈА, ТАКА И ВО
ЦЕЛИОТ РЕГИОН, Е НИВНИОТ
КАПИТАЛЕН ИНТЕНЗИТЕТ
(ЦЕНА НА ЧИНЕЊЕ НА
ИНВЕСТИЦИЈАТА) ВО ОДНОС
НА ИНВЕСТИЦИИТЕ ВО
ЈАГЛЕН ИЛИ ПРИРОДЕН ГАС.
И ПОКРАЈ ВРТОГЛАВИОТ
ПАД НА ЦЕНАТА НА ОИЕ,
ТИЕ ЗАРАДИ НИВНАТА
СПЕЦИФИЧНА ПРИРОДА
СÈ УШТЕ СЕ СМЕААТ ЗА
ПОРИЗИЧНИ ОД СТРАНА
НА ФИНАНСИСКИТЕ
ИНСТИТУЦИИ, ВО СПОРЕДБА
СО ВЕЌЕ ПОСТОЈНИТЕ
ТЕХНОЛОГИИ, КАКО
ТЕРМОЕЛЕКТРАНИТЕ. ОВА,
СЕКАКО, СЕ ОДНЕСУВА
САМО НА ИНВЕСТИСКИТЕ
ТРОШОЦИ, БИДЕЈЌИ
ЗА РАЗЛИКА ОД
ТЕРМОЕЛЕКТРАНИТЕ
– ВО ПРОЦЕСОТ НА
ПРОИЗВОДСТВО НЕМА
КОРИСТЕЊЕ ГОРИВА**

Вака надуените трошоци за финансирање имаат два ефекта: прво, тие ја поддржуваат искривената перцепција дека обновливите извори на енергија се скапи за потрошувачите и даночните обврзници. Второ, во средина каде што цената на чинење на капиталот е толку висока, ОИЕ ризикуваат да не го надминат производството од фосилни горива дури и со оглед на поевтини системски трошоци и паднати цени на технологиите. Главните причини зошто ОИЕ чинат многу повеќе во ЈИЕ отколку во земји како Франција или Германија, се делат на политички и финансиски. Обете категории подетално ги опфаќаат следните ризици:

- Ризици поврзани со давање дозвола за градба: недоследно и нејасно донесување одлуки; нерешени имотно-правни односи, долги временски рамки за добивање дозволи и/или имотни листови, итн.;
- Ризици поврзани со преносната мрежа како резултат на недостаток на оперативно/техничко управување од страна на операторот на електро-преносниот систем (ОЕПС);
- Ризици поврзани со пазарот на електрична енергија: непостојни или мал, неликвиден монополизиран пазар;
- Регулаторно-политички ризици заради неизвесност во однос на идното регулаторно опкружување (непостоење таргети за ОИЕ за 2030 година, на пример, скриени субвенции за јаглен);
- Ризици поврзани со финансискиот сектор: неликвиден пазар на капитал, долги банкарски процедури, итн.;

ПОВИСОКИТЕ СТАРТНИ ТРОШОЦИ ГИ ПРАВАТ ИНВЕСТИЦИИТЕ ВО ОИЕ ЧУВСТВТЕЛНИ НА ПОЛИТИЧКИТЕ И РЕГУЛАТОРНИТЕ ПРЕДУСЛОВИ ВО ЗЕМЈИТЕ НА ГРАДБА ОД ПРОЕКТИТЕ СО ПОМАЛ КАПИТАЛЕН ИНТЕНЗИТЕТ (ТЕРМОЕЛЕКТРАНИТЕ ИМААТ ПОЗНАТА ТЕХНОЛОГИЈА И ЗАРАДИ ТОА НОСАТ МАЛКУ РИЗИЦИ ПРИ ГРАДБАТА). БИДЕЈЌИ ПРИВАТНИТЕ ИНВЕСТИТОРИ, ОБИЧНО, СМЕААТ ДЕКА РИЗИКОТ ОД ВЛОЖУВАЊЕ ВО ЈИЕ Е МНОГУ ПОГОЛЕМ ОД, НА ПРИМЕР, ГЕРМАНИЈА ИЛИ ФРАНЦИЈА, ПРОЕКТИТЕ ВО ОИЕ ВО РЕГИОНОТ СЕ СООЧУВААТ СО РЕЛАТИВНО ПОСКАПО ФИНАНСИРАЊЕ И ПОВИСОКИ КАПИТАЛНИ ТРОШОЦИ. „ПРЕМИИТЕ ЗА РИЗИК“ ШТО ГИ БАРААТ ИНВЕСТИТОРИТЕ ИМААТ ЗНАЧИТЕЛЕН ЕФЕКТ ВРЗ ЦЕНАТА НА ОИЕ, ПРАВЕЈЌИ ГО РЕГИОНОТ, И ПОКРАЈ ПОТЕНЦИЈАЛОТ, ПРИЛИЧНО НЕКОНКУРЕНТЕН

- Ризици поврзани со општественото прифаќање на ОИЕ поврзано со отпорот „не во мојот двор“ (NIMBY);
- Ризици поврзани со девелоперите (изведувачите на самиот проект) заради недостаток на искуство; несигурност во врска со спроведувањето на проектот;
- Ризици поврзани со трета страна, т.е. со откупувачот на самата струја (немање сигурност дека навистина за времетраењето на проектот откупувањето ќе биде обезбедено);
- Валутни/макроекономски ризици (ризик од инфлација, во зависност од тоа во која валута е самиот проект, итн.).

Од ова произлегува заклучокот дека за привлекување инвестиции во ОИЕ е потребно да се намалат ризиците во регулаторната и административната област, како и да се зајакне правната сигурност, но и во многу од земјите и да се работи на искоренување на политичката несигурност – дали поради нерешени билатерални проблеми (Србија-Косово) дали поради заробена држава (С. Македонија за време на политичката криза). Инвестициската клима би можела значително да се подобри доколку се намалат овие ризици, што поврзано со неискористените потенцијали кои земјите на ЈИЕ ги имаат би довело до зголемен обем на инвестиции, како и до пониски трошоци за финансирање што се споредливи или дури и пониски од оние за инвестиции во јаглен и гас. Подолу во статијата ќе бидат елаборирани мерките, како финансиски, така и програмски, но и политиките кои владите можат да ги имплементираат за да се справат со специфичните ризици на инвестирање во ОИЕ.

Во документот: *Отклучување на потенцијалот за евтина обновлива енергија во Југоисточна Европа – Студии на случај за де-ризикување на инвестициите во копнена ветерната енергија (NewClimate Institute 2019)*, како студија на случај од регионот на Западен Балкан беше земена Србија – заради големината на пазарот. Србија како и С. Македонија е високо зависна од јаглен/лигнит и иако има поместување, особено околу нови проекти во ветерната енергија, сепак искористеноста е далеку под нејзините потенцијали. Дополнително, Србија има ставено лимит на мегаватите капацитет во ветерната енергија, којшто е исполнет и не се знае што понатаму. Тоа, секако, придонесува секоја натамошна можна инвестиција да го пресметува и овој ризик во чинењето на капиталот.

ПРОБЛЕМОТ НЕ Е НЕРЕШЛИВ, ТУКУ Е ПОТРЕБНО ИНОВАТИВНО ДЕЈСТВУВАЊЕ ЗА ПРИВЛЕКУВАЊЕ НА ИНВЕСТИЦИИ ВО ОВАА ОБЛАСТ. ТАКВА ИНОВАТИВНА МЕРКА БИ БИЛА ВОВЕДУВАЊЕТО НА МЕХАНИЗМОТ ЗА ДЕ-РИЗИКУВАЊЕ НА ИНВЕСТИЦИИ ВО ОИЕ. ВАКВИТЕ АЛАТКИ ЗА ЗГОЛЕМУВАЊЕ НА ИЗГРАДБАТА НА ОИЕ КАПАЦИТЕТИ СЕ ВЕТУВАЧКИ БИДЕЈЌИ МОЖЕ ДА ИМААТ ЗНАЧИТЕЛНО ВЛИЈАНИЕ ВРЗ ТРОШОЦИТЕ ЗА ФИНАНСИРАЊЕ НА ОИЕ. СЕПАК, СО ОГЛЕД НА БРЗОТО ТЕМПО СО КОЕ КАПАЦИТЕТИТЕ НА ОБНОВЛИВА ЕНЕРГИЈА ПОЕВТИНУВААТ ВО ПОСЛЕДНИВЕ ГОДИНИ, МОЖЕ ДА СЕ ПОЈАВАТ УШТЕ ПОГОЛЕМИ ТРОШОЧНИ ПРЕДНОСТИ ВО ИДНИНА, СО СООДВЕТНИ ПРИДОБИВКИ И ЗА ДАНОЧНИТЕ ОБВРЗНИЦИ И ЗА ПОТРОШУВАЧИТЕ

Она што беше откриено при истражувањето беше дека цената на капиталот (Cost of Equity) и цената на долгот (Cost of Debt)⁴ се неколкукратно повисоки за разлика од, на пример, Германија (најевтината земја за инвестирање во поглед на цената на чинење на капиталот). CoE чини, во просек, 14,5%, додека CoD, во просек, е 4,6%, за разлика од Германија каде цената на чинење на капиталот е на 5,4%, додека на долгот 1,6%. Три категории на ризик имаат значаен придонес кон вака високите трошоци за финансирање во Србија: (1) „ризик на пазарот на електрична енергија“, т.е. ризици поврзани со регулирање на пазарот на електрична енергија, вклучувајќи ја и потребата од добро функционирање, и транспарентни механизми за трговија со електрична енергија; (2) „политички ризик“; и (3) „ризик од договорна страна“, т.е.

ризик поврзан со сигурноста и кредибилитетот на откупувачот на електрична енергија.

Поконкретно, главните двигатели на перцепцијата на висок ризик и високите трошоци за финансирање се: неизвесност околу промената и премин од повластени тарифи кон аукции (Србија, за разлика од Албанија и Македонија, сè уште не спровела тендерски постапки со повластени премии ниту за фотоволтаици, ниту за ветерна); ограничувања на развојот на ветерната енергија поради лимитирањето на капацитетот; монополски пазар на балансирање

4 Пондерираната просечна цена на капиталот (WACC), која обично се користи за проценка на инвестициите, е клучна метрика во овој поглед. WACC варира во зависност од начинот на финансирање: цената на капиталот (CoE) го опишува повратот што инвеститорот треба да го направи за заложиот капитал, додека цената на долгот (CoD) го опишува задолжителното враќање на позајмениот капитал. Проектите често вклучуваат мешавина од капитал и позајмица или кредит.

на електричната енергија; ограничувања при откупот на струјата; и мешани сигнали за идната политика за развој на ОИЕ во Србија.

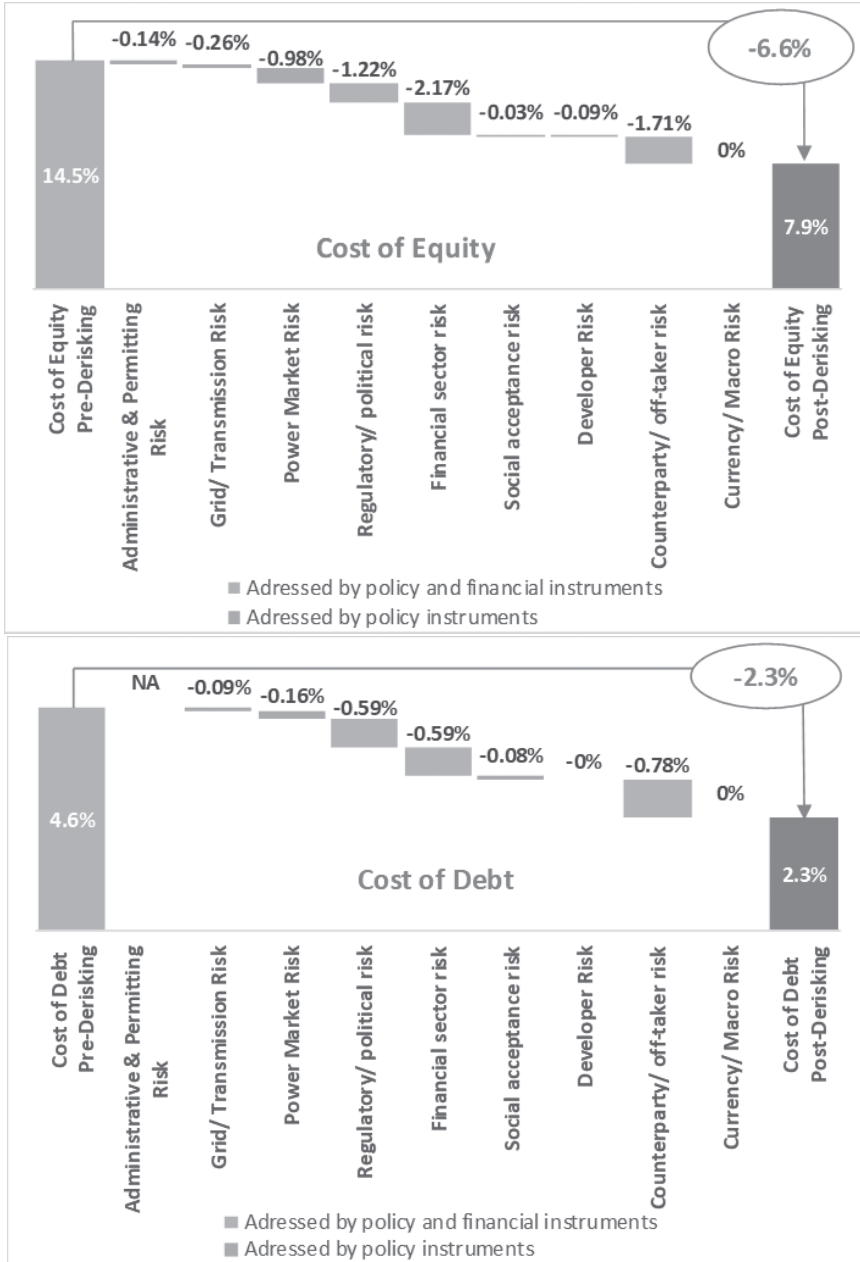
Споредено со Германија, инвеститорите бараат премија за ризик од 9,1 процентни поени (повеќе отколку што би барале за истата инвестиција во Германија) при инвестирање во ОИЕ во Србија. Околу 3,8 процентни поени од овој јаз се припишуваат на финансиските ризици (нереспонзивни банки, неликвиден пазар на капитал), додека 5,3 процентни поени се припишуваат на ризиците од политиките кои државата ги спроведува (скриени субвенции за јаглен, немање обврзувачки таргети за ОИЕ до 2030, немање премиум тарифи за поддршка на ОИЕ, итн.).

Механизам за поддршка, т.е. де-ризикување на ОИЕ

Поради ваквата состојба во региони како ЈИЕ, на ниво на ЕУ моментот се разговара во најновата повеќегодишна финансиска рамка да се оформи механизам за поддршка, т.е. де-ризикување на ОИЕ, што би помогнал земјите да привлечат инвестиции во овој сектор преку нивно гарантирање (се однесува на ветерна и сончева енергија). Доколку постои некаков финансиски механизам којшто на инвеститорите би им гарантирал поврат на инвестицијата (во текот на периодот потребен за поврат на инвестицијата), нивните премии на ризик би се намалиле затоа што пресметката на ризик ќе ја вклучува и оваа значајна компонента. Оттука и ОИЕ би поевтиниле.

Истражувањето во Србија покажа дека доколку на ниво на ЕУ фондови (или било која развојна банка) би се оформил механизам за де-ризикување на ОИЕ, вкупната цена на чинење на инвестициите во копнена ветерна енергија би се намалила за дури 20%. Цената би паднала на 54 EUR/MWh, што е дури и под светските цени. На овој начин би се зајакнал аргументот дека ОИЕ се поевтини од термоелектраните, секако доколку тоа се овозможи, со што би се привлекле и нови инвестиции во ветерна енергија во Србија. Ваквиот механизам, всушност, би овозможил финансиските трошоци со воведување во опсег на инструменти за намалување на ризикот кои се прилагодени на Србија, да се намалат, во случајот на СоЕ за 6,6 процентни поени и 2,3 процентни поени кај СоД (Слика 1).

Слика 1. Цена на капиталот и цена на долгот по воведување механизам за де-ризување на инвестиции во ОИЕ во Србија (ветерна енергија)

Извор: NewClimate Institute (2019)

Само доколку се воведе финансиски механизам којшто директно ги таргетира финансиските ризици и индиректно политиките, со што на инвеститорот би му се гарантирал поврат на инвестицијата во одреден рок, ќе се елиминира околу 40% од повисоката цена на капиталот (што е дел од вкупната инвестиција). Други политики кои државите можат да ги воведат за намалување на ризиците, а со тоа и на цената на капиталот, се: сигурни, долгорочни политики за надомест на обновливите извори на енергија базирани врз пазарни правила (фидинг премии) и поставување на таргети за ОИЕ 2030/2050; добро дизајнирани и воспоставени, регионално интегрирани пазари на електрична енергија како балансни, така и дневни (intra day); и корпоративни договори за откуп на електрична енергија (на пример, Цементарница „Усје“, како голем потрошувач да потпише 10-годишен договор со некој ветерен парк дека ќе ја откупува струјата за тој период по одредена цена, што му гарантира на производителот дека ќе има пласман на електричната енергија).

Проблемот не е нерешлив

Заклучокот од сево ова би бил дека ОИЕ не се скапи сами по себе, туку дека нивната природа, како и состојбите во ЈИЕ со регулаторната, административната и политичката средина ги прават поризични за разлика од термоцентралите, со што и премиите на ризик се зголемуваат и со тоа стануваат неатрактивни за инвеститорите. Тоа не значи дека проблемот е нерешлив, туку дека е потребно иновативно дејствување за привлекување на инвестиции во оваа област. Таква иновативна мерка би била воведувањето на механизмот за де-ризикување на инвестиции во ОИЕ. Ваквите алатки за зголемување на изградбата на ОИЕ капацитети се ветувачки, бидејќи може да имаат значително влијание врз трошоците за финансирање на ОИЕ. Сепак, со оглед на брзото темпо со кое капацитетите на обновлива енергија поевтинуваат во последниве години, може да се појават уште поголеми трошочни предности во иднина, со соодветни придобивки и за даночните обврзници, и за потрошувачите.

Оттука, мерките за де-ризикување со најголемо проектирано влијание вклучуваат: (1) предложен механизам за гарантирање (де-ризикување) на инвестициите во рамките на ЕУ-буџетот; (2) сигурни, долгорочни политики за поддршка на развојот на ОИЕ и/или

пазарни шеми за поддршка, вклучувајќи и усвојување на таргети за ОИЕ до 2030 год.; (3) одредби со кои се дозволуваат корпоративни договори за директен откуп на струја; и (4) отворени и функционални пазари за балансирање и дневни пазари (intraday) кои се регионално интегрирани.

Сиве овие инструменти на механизмот за гарантирање на инвестициите во рамките на ЕУ-буџетот директно може да придонесат за околу 40-процентен пад на трошоците за капиталот и долгот (WACC) во Србија. Иднината на ОИЕ не изгледала никогаш посветла.

(Авторката е проектен менаџер за Југоисточна Европа во Agora Energiewende)

Напомена: Статијата е адаптација на студијата на New Climate Institute од 2019 год., по нарачка на Агора Енергивенде (Agora Energiewende), насловена како: *Отклучување на потенцијалот за евтина обновлива енергија во Југоисточна Европа. Студии на случај за де-ризикување на инвестициите во копнена ветерна енергија* (Unlocking Low Cost Renewables in South East Europe. Case Studies on De-risking Onshore Wind Investment)

ИНТЕРВЈУ

БРАНИТЕ НА ХИДРОЦЕНТРАЛИТЕ ГИ „УБИЈА“ РЕКИТЕ ВО АЛБАНИЈА

ОЛСИ НИКА

ОД 90-ТИТЕ ГОДИНИ, ВО АЛБАНИЈА СЕ ИСЕЧЕНИ ОКОЛУ ЕДЕН МИЛИОН ХЕКТАРИ ШУМА, А ТОА НЕ Е МАЛКУ ЗА ЕДНА МАЛА ЗЕМЈА. ПОТОА, ДОВОЛНО Е ДА СЕ КАЖЕ ДЕКА АЛБАНИЈА Е ЗЕМЈА СО НАЈГОЛЕМА ГУСТИНА НА ХИДРОЦЕНТРАЛИ НА БАЛКАНОТ – ЗБОРУВАМЕ ЗА 700 ХИДРОЦЕНТРАЛИ ВО ХИДРОГРАФСКА МРЕЖА СО ДОЛЖИНА ОД ПОМАЛКУ ОД 3.000 КИЛОМЕТРИ РЕЧНА ДОЛЖИНА – СЕКОЈА ХИДРОЦЕНТРАЛА ИМА ОСТАВЕНО СВОЈ ЕКОЛОШКИ ОТПЕЧАТОК. ЗНАЧИ, ЈАСНО Е ДЕКА АЛБАНИЈА Е ДЕЛ ОД ОВОЈ НЕОДРЖЛИВ РАЗВОЈ. И АЛБАНИЈА ЌЕ ПРЕТРПИ ШТЕТИ КАКО ДЕЛ ОД ЦЕЛИНАТА, НО ПОСЛЕДИЦИТЕ КАЈ НАС ЌЕ БИДАТ ПОГОЛЕМИ ОД БИЛО КОЈА ДРУГА ЗЕМЈА, БИДЕЈЌИ ЗЕМЈАВА Е ПОСИРОМАШНА

Универзитетскиот професор и амбиенталист од Албанија, Олси Ника, говори за деградацијата на водотеците во земјата со 700 хидроцентрали

Со распадот на комунистичкиот систем во раните 90-ти, во Албанија беа преземени голем број реформи кои, меѓу другото, се обидоа да ја насочат земјата кон слободна пазарна економија. Се чини дека реформите во Албанија најмногу влијаеја врз животната средина. Универзитетскиот професор и амбиенталист, Олси Ника, со години непосредно е ангажиран во заштитата на животната средина. Неговото интересирање за водната екологија го натера постојано да ја следи состојбата со водите низ Албанија. Заедно со организацијата *Eco Albania*, Ника постојано го

креваше гласот против изградбата на хидроцентрали на реките во Албанија. „Практично, браната ја „убива“ реката“, вели амбиенталистот од Тирана, посочувајќи дека во Албанија во последните три децении се изградени, речиси, 700 хидроцентрали. Реките: Дрим,

Деволи, Шкумбини, се оние кои најмногу настрадаа. Постои опасност и за последната „дива“ река во Европа, Вјоса.

За да се дознае повеќе зошто постои сиот овој револт кон хидроцентралите, кои се последиците од хидроцентралите по животната средина и на кој начин ова ги засега граѓаните, *Предизвици* разговараше со Олси Ника.

Албанија е земја со најголема густина на хидроцентрали на Балканот

** Може ли да добиеме една генерална слика за тоа во каква состојба е животната средина во Албанија?*

Кога ја разгледуваме состојбата на животната средина во Албанија, треба да знаеме дека околината е интердисциплинарно поле, кое е многу широко и е составено од повеќе компоненти. Ако се запрашаме каква е состојбата со индустриските емисии, јас би рекол дека не е толку лошо, бидејќи немаме доволно индустрии, како што може да има во другите балкански земји – јаглена и минерална индустрија, и така натаму. Јас би рекол дека состојбата со урбаниот отпад не може да се спореди со ниту една од државите околу нас, односно кај нас е полоша од било кое друго место. Кога станува збор за загаденоста на воздухот, најзагадени се градовите со голема густина на население, како што се: Тирана, Драч и Елбасан. Од друга страна, градовите како Валона или Саранда и други помали градови (главно градови од југот на државата), не се соочуваат со толку големи проблеми со загадувањето на воздухот.

Севкупно, иако е мала земја, Албанија не ја избегна деградацијата на животната средина заради развојот на екстремната потрошувачка во светот во кој живееме денес. Албанија е „дел од целината“ и деградацијата на животната средина е во пораст, особено со промената на системот по 1990 година. Ова се должи на експлоатацијата без критериуми или злоупотреба на елементите на животната средина.

Еве да ги земеме, на пример, шумите. Од 90-тите години, во Албанија се исечени околу еден милион хектари шума, а тоа не е малку за една мала земја како нас. Потоа, доволно е да се каже дека Албанија е земја со најголема густина на хидроцентрали на Балканот – зборуваме за 700 хидроцентрали во хидрографска

мрежа со должина од помалку од 3.000 километри речна должина – секоја хидроцентрала има оставено свој еколошки отпечаток. Значи, јасно е дека Албанија е дел од овој неодржлив развој. И таа ќе претрпи штети како дел од целината, но последиците кај нас ќе бидат поголеми од која било друга земја, бидејќи земјава е посиромашна од Америка, на пример, иако таа повеќе придонесува за климатските промени. САД можат да си дозволат да преземат мерки.

Дрим, денес, практично повеќе не е река – повеќе наликува на езеро

** Имајќи го предвид Вашиот професионален ангажман и стручна подготвеност, можеби би било посоодветно разговорот да го фокусираме на водотеците во Албанија. Што се случува, или каков е нивниот третман и состојба во Албанија?*

Постојат неколку интервенции кои се сметаат за штетни за водотеците, а анализата можеме да ја започнеме од север, кон југ. Реката Дрим, денес, практично повеќе не е река на 3/4 од нејзиното течение и тоа доаѓа како резултат на влијанието на хидроцентралиите. Хидроцентралиите практично ја „убиле“ реката (Дрим), денес таа повеќе наликува на езеро. За да се разбере подобро (овој наод), поставувањето на брана практично ја „убива“ реката, бидејќи таа никогаш повеќе не ќе може да се врати во својата првобитна состојба.

Движејќи се подолу, истата линија се јавува и во коритото на Мат – каде постојат хидроцентрали со средна големина. На Мат, исто така, се забележува и феноменот на откоп на речното корито, со цел да се заработи од инертните градежни материјали. Подолу, во сливот на Ишми, кој е релативно мал слив, но со најголема густина на населението (некаде околу третина од албанското население живее во: Елбасан, Драч, Круја и Тирана), се појавуваат три феномени: во горниот дел е изградбата на хидроцентрали кои директно ја нарушуваат биолошката разновидност; феноменот на откоп на инертните материјали, во реката Ерзени, на пример, каде што толку многу е работено на неа што во последните децении реката ја изгубила надолжната линија – значи ѝ беше нарушен нејзиниот проток и се создавале мали езерца; потоа следи и најстрашниот феномен во сливот на Ишми, а тоа е неговото влевање. Сè што фрламе во нашите контејнери, завршува во река. Пластичниот отпад има ре-

лативно долго време на распаѓање и предизвикува загадување кое ние не го гледаме, но тоа влегува во живите суштества (кои живеат таму), а со тоа стигнува и до нашите чинии со храна.

Дури и во притоците на Шкумбини феноменот на хидроцентрали е катастрофален. Во горниот дел имате мали хидроцентрали, додека во средниот тек, реката ги собира сите остатоци од онаа мала индустрија што ја има Албанија (металуршкиот комбинат на Елбасан, Черик). Долниот тек на реката е под влијание на хемикалиите што се користат во земјоделството.

Дури и сливот на Семан, со реките Девол и Осуми, се погодени од изградбата на хидроцентрали, а тоа довело, особено кај реката Девол, таа да стане езеро. Осуми е малку повеќе зачувана од хидроцентралите, но е засегната од индустријата (за отпад).

Ако одиме и подолу, ќе дојдеме до реката Вјоса, која е последната река во својата природна состојба – наедно и „најдивата“ река во Европа – но, со тоа не треба да се гордееме, бидејќи оваа река е во постојана опасност.

Институциите не треба да измислуваат топла вода, туку да ги изменат законите што ги донеле

** Со оглед на ваквата состојба, каква е реакцијата на државните институции, или поточно, каква треба да биде нивната реакција?*

Не дека институциите треба да измислуваат топла вода. Првото мора да ги применат законите што самите ги донеле. Во принцип, во секторот за водите, законот е прилично усогласен со законодавството на Европската Унија, иако сè уште има работа на тоа поле. Постои закон за интегрирано управување со водните ресурси кој, исто така, се ажурира според директивите на ЕУ. Институционалната

СЕКОЈ ОД СЕДУМТЕ БАЗЕНИ СО ВОДА ШТО ПОСТОЈАТ ВО АЛБАНИЈА, ТРЕБА ДА ИМА СТРАТЕШКИ ДОКУМЕНТ ЗА ТОА КАКО ДА СЕ КОРИСТИ ВОДАТА И СОПСТВЕНИОТ БАЗЕН. ОВОЈ ДОКУМЕНТ ТРЕБА ДА ГО ПОДГОТВАТ ЕКСПЕРТИТЕ, СО ВКЛУЧЕНОСТ НА СИТЕ ЗАСЕГНАТИ СТРАНИ И ТРЕБА ДА СТАНЕ КАКО НЕКОЈ ВИД УСТАВ ЗА УПРАВУВАЊЕ СО БАЗЕНИТЕ И НА ТОЈ НАЧИН ДА НИ КАЖУВА: ДАЛИ ИМА, ИЛИ НЕМА ПОТРЕБА ОД ИЗГРАДБА НА ХИДРОЦЕНТРАЛИ, ДАЛИ Е ПОТРЕБНА РИБОЛОВНАТА ИНДУСТРИЈА; ДАЛИ ТРЕБА ДА СЕ ИСКОПУВААТ ИНЕРТНИ МАТЕРИАЛИ, ИТН., ИТН. ОВА МОЖЕ ДА ЗАПРЕ МНОГУ ТЕКОВНИ АКТИВНОСТИ НА БАЗЕНИТЕ СО ВОДА ВО АЛБАНИЈА

МОРАМЕ ДА КАЖЕМЕ
ДЕКА ИЗГРАДБАТА НА
ХИДРОЦЕНТРАЛИТЕ СЕ
СЛУЧИ НА ИДЕНТИЧЕН
НАЧИН И ВО ДРУГИТЕ
БАЛКАНСКИ ЗЕМЈИ.
ТОА НЕ БЕШЕ ЗАРАДИ
ЕНЕРГЕТСКИТЕ ДЕФИЦИТИ
НА ОВИЕ ДРЖАВИ, ТУКУ
ЗАРАДИ ПРОФИТОТ НА
ОВИЕ КОМПАНИИ – КОИ
КАЈ НАС НЕКОГАШ БЕА
СПЕЦИЈАЛИЗИРАНИ САМО
ЗА ФРЛАЊЕ БЕТОН. ДЕНЕС,
ТИЕ ВЕЌЕ НЕ ИСТУРААТ
БЕТОН ПО НИВИТЕ, ТУКУ
ИСТУРААТ БЕТОН ВО
РЕКИТЕ ЗА ИЗГРАДБА НА
БРАНИТЕ. ДОБИВКАТА Е
УШТЕ ПОГОЛЕМА, ВИДЕЌИ
Е ПОДДРЖАНА И ОД
ДРЖАВНИТЕ ПОЛИТИКИ КОИ
ГО СУБВЕНЦИОНИРААТ ОВОЈ
ВИД НА ЕНЕРГИЈА, КАКО ШТО
СЕ НАРЕКУВА – ОБНОВЛИВА
ЕНЕРГИЈА

рамка, иако не е многу опсежна, таа, сепак, постои. Формирана е Агенција за управување со водите, со четири регионални агенции низ цела Албанија. Сè уште има потреба да се подобрат нивните капацитети и да се зголеми нивниот буџет. Она што оваа институција треба да направи е со закон да усвои интегрирано управување со водните ресурси во Албанија. Секој од седумте базени со вода што постојат во Албанија треба да има стратешки документ за тоа како да се користи водата и сопствениот базен. Овој документ треба да го подготват експертите со вклученост на сите засегнати страни и треба да стане како некој вид устав за управување со базените и на тој начин да ни кажува: дали има, или нема потреба од изградба на хидроцентрали, дали

е потребна риболовната индустрија; дали треба да се ископуваат инертни материјали, итн., итн. Ова може да запре многу тековни активности на базените со вода во Албанија.

** Во албанските медиуми имаше информации за фалсификување на дозволите за изградба на хидроцентрали. Дали се работи за изолирани случаи на корупција или има тука нешто повеќе од тоа?*

По 1990-тите години, со паѓањето на комунистичкиот систем, целосно се смени начинот на организирање на општеството. На пример, односот на домување, каде од типична рурална земја, Албанија стана урбано место. Демографските движења на населението, од оддалечените села, кон малите градови, а потоа и во големите, доведоа до концентрација на населението во одредени области, а тоа создаде потреба за изградба.

Првите градежни компании беа специјализирани за „фрлање на бетон“, толку знаеја на почетокот. Ова траеше до 2000-тата кога населението веќе се смести – тоа значеше дека овие компании мо-

раа да банкротираат. Поради оваа концентрација на населението, се појави криза (или потреба) за електрична енергија. Ова се должи и на зголемувањето на животниот стандард, така што започна да се троши повеќе електрична енергија.

Треба да знаеме дека ако овие компании не знаат да лобираат, тие се дел од политиката. Политичарите се сопственици на овие компании, или се поврзани со нив. Исто така, благословени од Светската банка, која на крајот, претставува банка која има интерес да дава кредити за да заработи пари, беа направени огромни кампањи за да се стимулира изградбата на хидроцентрали. Тоа се оние градежни компании коишто добија дозволи за концесија. Во текот на тие години беа донесени и правните пакети, со јасни политички директиви. Мораме да го кажеме ова, и да разбереме дека изградбата на хидроцентралите се случи на идентичен начин и во другите балкански земји. Тоа не беше заради енергетските дефицити на овие држави, туку заради профитот на овие компании – кои кај нас некогаш беа специјализирани само за фрлање бетон. Денес, тие веќе не истураат бетон по нивите, туку истураат бетон во реките за изградба на браните. Добивката е уште поголема, бидејќи е поддржана и од државните политики кои го субвенционираат овој вид енергија, како што се нарекува – обновлива енергија. Помеѓу 2005 и 2010 година, дојде до најголемиот бум на овие доделени концесии. Додека меѓу 2010-2015 година, хидроцентралите започнаа да се градат.

Начинот и местата каде се изградија хидроцентралите и непочитувањето на законодавството, создадоа конфликт меѓу другите корисници на водата.

Градежните компании имаат право да користат вода, но жителите кои живеат таму со години, први го имаат стекнато ова право. Идентификувавме многу случаи низ цела Албанија каде имало такви кон-

ОВИЕ ТИПОВИ НА ХИДРОЦЕНТРАЛИ, ПА ДУРИ И КАКВИ БИЛО ДРУГИ РАБОТИ, ВО ЈАВНО-ПРИВАТНО ПАРТНЕРСТВО СЕ ВРШАТ ПРЕКУ ДОГОВОР МЕЃУ ДРЖАВАТА И ПРИВАТНИТЕ КОМПАНИИ. ИНТЕРЕСИТЕ НА ОПШТЕСТВОТО ВО ОВОЈ ДОГОВОР ГИ ЗАСТАПУВА ДРЖАВАТА, КОЈА ПРЕТХОДНО НЕ ГО ЗЕМА ПРЕДВИД МИСЛЕЊЕТО НА ЖИТЕЛИТЕ, ТУКУ ЗА ОВИЕ РАБОТИ ОДЛУЧУВААТ ПО КАНЦЕЛАРИИ. ЈАВНИТЕ РАСПРАВИ ТРЕБА ДА СЕ ОДРЖУВААТ СЕКОЈДНЕВНО, А НЕ ОТКАКО ЌЕ ЈА ДАДЕТЕ ДОЗВОЛАТА ЗА ГРАДЕЊЕ. ПРОТИВЕЊЕТО НА ЖИТЕЛИТЕ ПРЕД ГРАДЕЖНИТЕ КОМПАНИИ ПОКАЖУВА ДЕКА ВЛАДАТА СЕ ОТКАЖАЛА ОД УПРАВУВАЊЕТО. ИМАШЕ ОГРОМНИ ТЕНЗИИ, ДУРИ И ЖРТВИ

фликти за употребата на водата. Компаниите изнајдоа различни методи за да ги заобиколат овие конфликти. Било да е тоа со фалсификување, со ширење на дезинформации или, пак, со вршење притисок, или правење на поделби. Она што вреди да се потенцира тука е немешањето на државата во овој процес.

Одлуките во Тирана – конфликтите онаму каде што се изградени хидроцентралите

** Објаснете го ова понатаму!*

Државата доделува дозвола за изградба на хидроцентрали и на овој начин создава конфликт меѓу компаниите и заедницата, а потоа не се вмешува на никаков начин во оваа нивна пресметка. Ова, на некој начин е како да се откажете од управувањето. Одлуките се донесуваат во Тирана, додека конфликтите се создаваат онаму каде што е изградена хидроцентралата. Таков е случајот со Валбона, случајот со Осуми, и други. Исто така, следиме случаи во: Мат, Мирдита, Булџиза, Дебар, или низ цела Албанија. Идејата е дека изградбата на хидроцентралите најголемо влијание има врз жителите, бидејќи ова остави без вода цели заедници. Водата има огромно значење за нив и тоа не само за пиење, туку ним им е потребна водата и за земјоделството и добитокот, едноставно за да можат да преживеат. Кога компанијата влегува и ја става цевката, ја зема целата вода и го свртува коритото, нормално, ова носи конфликт.

** Од друга страна, имаме едно „будење“, ако може така да се нарече, на граѓаните за заштита на животната средина – особено на реките. Сепак, во многу случаи, жителите се сами наспроти градежниците, а исто така, немаат и широка општествена поддршка. Точни ли се овие впечатоци?*

КАУЗАТА НА ВЈОСА ВЕЌЕ Е ИНТЕРНАЦИОНАЛНА КАУЗА И НАИДЕ НА ГОЛЕМА ПОДДРШКА. НО, СЕПАК, РИЗИКОТ ОСТАНУВА, БИДЕЈЌИ ДОГОВОРНАТА КОМПАНИЈА ЈА ПОДГОТВУВА ПОТРЕБНАТА ДОКУМЕНТАЦИЈА ЗА ДА ДОБИЕ ЕКОЛОШКА ДОЗВОЛА. СЕПАК, НИЕ СМЕ ТУКА ДА ЈА ИСПРАТИМЕ ОВАА КАУЗА ДО УШИТЕ И ОЧИТЕ НА СЕКОЈ ПОЛИТИЧАР И ДА ПОКАЖЕМЕ ДЕКА СМЕ ВО СОСТОЈБА ДА ГО ЗАПРЕМЕ НАЈЛОШОТО. ДОКОЛКУ СЕ ПОСТАВИ БРАНА НА РЕКАТА ВЈОСА, ТОА ПРАКТИЧНО БИ ПРЕТСТАВУВАЛО „СМРТ“ НА УШТЕ ЕДНА РЕКА ВО АЛБАНИЈА, КАКО ШТО БЕШЕ СЛУЧАЈОТ СО ДРИМ И ДЕВОЛ. ОД ДРУГА СТРАНА, ОВА БИ ПРЕДИЗВИКАЛО И „СМРТ“ НА ПОСЛЕДНАТА „ДИВА“ РЕКА ВО ЕВРОПА

Така е. Конфликтот е меѓу жителите и компаниите, а институциите не се вклучени. Овие типови на хидроцентрали, па дури и какви било други работи, во јавно-приватно партнерство, се вршат преку договор меѓу државата и приватните компании. Интересите на општеството во овој договор ги застапува државата, која претходно не го зема предвид мислењето на жителите, туку за овие работи одлучуваат по канцеларии. Ова е затоа што така се замислува демократијата во Албанија. Тука се смета дека демократијата е важна само еднаш во четири години, кога имаме избори. Јавните расправи треба да се одржуваат секојдневно, а не откако ќе ја дадете дозволата за градење. Противењето на жителите пред градежните компании покажува дека Владата се откажала од управувањето. Имаше огромни тензии, па дури и жртви. Жителите се наоѓаат во онаа позиција како кај боксер кој немоќно е потпрен во аголот и нема веќе што да загуби.

** За крај, дали постои ризик да се оштети и последната „дива“ река во Албанија?*

Вјоса не дека не е под закана, или не е погодена од хидроцентралите – има околу 40 хидроцентрали низ нејзиното течение. Осум од нив се големи хидроцентрали со брани, додека има и неколку други кои се мали и се наоѓаат на нејзините притоки. Најголемата закана за Вјоса е изградбата на хидроцентралите Каливаши и Поцен, за коишто веќе има два договора за концесија доделени од албанската Влада (едниот во 2015 година, а другиот во 2017 година). За среќа, ние како *Eco Albanian* успеавме да поништите еден од нив по судски пат, иако процесот продолжува.

Каузата на Вјоса сега веќе е интернационална кауза и наиде на голема поддршка. Но, сепак, ризикот останува, бидејќи договорната компанија ја подготвува потребната документација за да добие еколошка дозвола. Сепак, ние сме тука да ја испратиме оваа кауза до ушите и очите на секој политичар и да покажеме дека сме во состојба да го запреме најлошото што може да се случи. Доколку се постави брана на реката Вјоса, тоа практично би претставувало „смрт“ на уште една река во Албанија, како што беше случајот со Дрим и Девол. Од друга страна, ова би предизвикало и „смрт“ за последната „дива“ река во Европа.

превод од албански јазик: Дениз Сулејман

INTERVISTË

DIGAT E HIDROCENTRALEVE I "VRANË" LUMENJTË NË SHQIPËRI

OLSI NIKA

NGA VITET E '90-TA E KËNDEJ SHQIPËRIA KA PRERË RRETH 1 MILION HEKTAR PYJE, E KJO NUK ËSHTË PAK PËR NJË VEND TË VOGËL SIÇ JEMI NE. PASTAJ MJAFTON TË THUHET SE SHQIPËRIA ËSHTË VENDI ME DENSITETIN MË TË LARTË TË NDËRTIMIT TË HIDROCENTRALEVE NË BALLKAN - FLASIM PËR RRETH 700 HIDROCENTRALE NË NJË RRJET HIDROGRAFIK MË TË VOGËL SE 3 MIJË KILOMETËR GJATËSI LUMORE - SECILI HIDROCENTRAL KA (LË) GJURMËN E VET EKOLOGJIKE. PRA, SHIHET SE SHQIPËRIA ËSHTË PJESË E KËTIJ ZHVILLIMI JO TË QËNDRUESHËM

Profesori universitar dhe ambientalisti nga Shqipëria, Olsi Nika, flet për degradimin e rrjedhave ujore në vend me 700 hidrocentrale

Me rënien e sistemit komunist, në fillim të viteve '90-ta, në Shqipëri u ndërmorën një numër i madh i reformave që tentonin që vendin, ndër tjera, ta orientonin kah ekonomia e tregut të lirë. Reforma që duket më shumë gjithçka tjetër kanë prekur mjedisin në Shqipëri. Profesori universitar dhe ambientalisti, Olsi Nika nga afër dhe për vite ka qenë i angazhuar në mbrojtjen e mjedisit. Interesimi i tij mbi ekologjinë e ujit e ka

shtyrë që vazhdimisht të monitoroj ujërat nëpër Shqipëri. Së bashku me organizatën Eco Albania, Nika vazhdimisht kanë ngritur zërin kundër ndërtimit të hidrocentrale nëpër lumenjtë e Shqipërisë. "Praktikisht diga vret lumin", është insistimi i ambientalistit nga Tirana, e duke potencuar se në Shqipëri gjatë tri dekadave të fundit janë ndërtuar afër 700 hidrocentrale. Lumenjtë si Drini, Devolli, Shkumbini janë ata që e kanë pësuar më së shumti. Rreziku ekziston edhe për lumin e fundit të egër në Evropë, Vjosës.

Për të parë nga afër se pse gjithë ky kundërshtim ndaj hidrocentraleve, se cilat janë pasojat e hidrocentraleve në ambient, dhe si i prek qytetarët kjo, Sfida ka biseduar me Olsi Nikën.

Shqipëria është vendi me densitetin më të lartë të ndërtimit të hidrocentraleve në Ballkan

** A mund ta kemi një pamje të përgjithshme se cila është gjendja e mjedisit në Shqipëri?*

Kur pyesim se si është gjendja e mjedisit në Shqipëri, duhet ta dimë se mjedisi është një fushë ndërdisiplinore, një fushë shumë e gjerë dhe me shumë komponentë. Nëse pyesim se si është gjendja e shkarkimeve industriale do thosha se nuk është edhe aq keq, kjo për shkak se nuk kemi industri të mjaftueshme, siç mund të ketë në vendet tjera të Ballkanit - industri të mineraleve e thëngjillit ejt. Do thosha se gjendja me mbetjet urbane nuk është e krahasueshme me asnjë prej vendeve rreth e rrotull nesh, pra është me keq se në vendet tjera. Kur vjen puna tek ndotja e ajrit, qytetet që kanë densitet të lartë të popullsisë, si Tirana, Durrësi e Elbasani, janë të ndotura. Ndërsa qytetet si Vlora apo Saranda e të tjera (qytetet e jugut kryesisht), nuk është se kanë probleme aq të mëdha me ndotjen e ajrit.

Në vija të përgjithshme, Shqipëria edhe pse vend i vogël nuk i ka shpëtuar degradimit të mjedisit. (Kjo) për shkak të zhvillimit e konsumizmit ekstrem në të cilin jeton bota sot. Shqipëria është “pjesë e së tërës” dhe degradimi i mjedisit ka ardhur në rritje, sidomos, me ndryshimin e sistemit pas vitit 1990. Kjo ka ardhur për shkak të shfrytëzimit a keqshfrytëzimit, pa kriterë të elementeve të mjedisit.

Të marrim shembull pyjet. Nga vitet e '90-ta e këndeje Shqipëria ka prerë rreth 1 milion hektar pyje, e kjo nuk është pak për një vend të vogël siç jemi ne. Pastaj mjafton të thuhet se Shqipëria është vendi me densitetin më të lartë të ndërtimit të hidrocentraleve në Ballkan - flasim për rreth 700 hidrocentrale në një rrjet hidrografik më të vogël se 3 mijë kilometër gjatësi lumore - secili hidrocentral ka (lë) gjurmën e vet ekologjike. Pra, shihet se Shqipëria është pjesë e këtij zhvillimi jo të qëndrueshëm. Edhe Shqipëria do ta vuaj pjesën e të tërës, por më shumë sesa

SECILI PREJ 7 BASENEVE UJORE QË EKZISTOJNË NË SHQIPËRI DUHET TË KETË DOKUMENTIN STRATEGJIK PËR MËNYRËN E PËRDORIMIT TË UJIT DHE TË VET BASENIT. KY DOKUMENT QË (DUHET) HARTOHET NGA EKSPERTË DHE PËRFSHINË GRUPET E INTERESIT BËHET KUSHTETUTA E MENAXHIMIT TË BASENEVE, DHE KËSHTU NA TREGON SE A: KA APO NUK KA NEVOJË PËR NDËRTIMIN E HIDROCENTRALEVE?; A KA NEVOJË PËR INDUSTRIJË E PESHKIMIT? KJO MUND TË NDALONTE SHUMË AKTIVITETE QË SOT OPEROJNË MBI BASENET UJORE NË SHQIPËRI

vendet tjera, për arsye se është më e varfër, për shembull sesa Amerika, anipse kjo kontribuon më shumë në ndryshimet klimatike. ShBA-të mund të marrin masa.

Lumi Drin sot praktikisht nuk është më lu - ai sot më shumë është liqe

** Duke parë edhe angazhimin e përgatitjen tuaj profesionale, ndoshta do ishte e udhës që bisedën ta fokusojmë tek rrjedhat ujore në Shqipëri. Çka po ndodh, apo cili është trajtimi e gjendja e tyre në Shqipëri?*

Ka disa ndërhyrje që konsiderohen të dëmshme në rrjedhat ujore, dhe këtë mund t'a nisim nga veriu në jug. Lumi Drin sot praktikisht nuk është më lum në $\frac{3}{4}$ të gjatësisë së tij, për arsye sesi hidrocentralet kanë ndikuar. Hidrocentralet praktikisht e kanë vlarë lumin (Drin), ai sot më shumë është liqe. Për të kuptuar më mirë (këtë konstatim), vendosja e një dige në lum e vret lumin përfundimisht, pasi ai nuk mund të kthehet në gjendjen e mëparshme të tij.

**KËTË DUHET TA
THEMI E KËSHU TA
KUPTOJMË SE NDËRTIMI I
HIDROCENTRALEVE KËSHU
NDODHI EDHE NË VENDET E
TJERA TË BALLKANIT. NUK U
BË PËR ARSYE TË DEFICITIT
TË ENERGJISË SË KËTYRE
SHTETEVE, POR PËR ARSYE
FITIMI TË KËTYRE KOMPANIVE
- QË TE NE DIKUR ISHIN TË
SPECIALIZUARA VETËM PËR
TË HEDHUR BETON. SOT MË
NUK HEDHIN BETON NËPËR
FUSHA, POR HEDHIN BETON
NË LUMENJ DUKE NDËRTUAR
DIGA. FITIMI ËSHTË EDHE
MË I MADH, PASI ËSHTË
I MBËSHTETUR EDHE ME
POLITIKA TË SHTETIT QË
SUBVENCIONOJNË KËTË LLOJ
ENERGJIE, PASI QUHET SI
ENERGJI I RIPËRTËRITSHME**

Po të ecim më poshtë, e njëjta linjë ndodh edhe në pellgun e Matit - ku ekzistojnë hidrocentralet e mesme. Po ashtu në Mat shfaqet edhe fenomeni i gërryerjes së shtratit të lumenjve, në mënyrë që të përfitohet nga materialet inerte për ndërtim. Më poshtë, në pellgun e Ishmit, që është një pellg relativisht i vogël, por që ka densitetin më të lartë të popullsisë (pasi rreth $\frac{3}{4}$ e popullsisë së Shqipërisë jeton në Elbasan, Durrës, Krujë e Tiranë), shfaqen treja fenomenet: në rrjedhën e sipërme është ndërtimi i hidrocentraleve çka hyn drejtpërdrejt në bio-diversitet; në rrjedhën e mesme është shfaqur kaheërë fenomeni i gërryerjes së materialeve inerte, për shembull është lumi Erzeni,

ku është ndërhyrë aq tmerrshëm në dekadat e fundit sa lumi humbiste linjën gjatësore të tij - pra i ndërpritej rrjedha dhe krijoheshin pellgje;

pastaj edhe fenomeni më i tmerrshëm në pellgun e Ishmit është grykëderdhja e tij. Gjithçka çka ne hedhim në kontejnerët tanë përfundon në lum. Mbetjet plastike kanë një kohë degradimi relativisht të gjatë dhe shkaktojnë ndotje që ne nuk e shohim, por që hyn deri në inde të gjallesa (që jetojnë aty) dhe kështu vjen edhe në pjatat tona ushqimore.

Edhe në degët e Shkumbinit fenomeni i hidrocentraleve është shkatërrimtar. Në pjesën e sipërme keni hidrocentralet e vogla, ndërsa në rrjedhën e mesme, lumi merr gjithë mbetjet e asaj pak industrie që ka Shqipëria (kombinati metalurgjik i Elbasanit, Cërrikut). Ndërsa në rrjedhjen e poshtme fillon e ndikohet nga kimikatet e përdorura në bujqësi.

Edhe pellgu i Semanit, me lumenjtë e Devollit dhe Osumit, janë të prekura nga ndërtimi i hidrocentraleve, dhe kjo ka bërë që, sidomos, lumi Devollit të shndërrohet në liqe. Osumi pak më shumë është ruajtur nga hidrocentralet, por është i prekur nga (mbetjet) industria.

Nëse shkojmë edhe më poshtë, na vjen lumi Vjosa që është lumi i fundit në gjendje natyrore - po ashtu lumi i egër u fundit në Evropë - por që nuk duhet të krenohemi me këtë, pasi edhe ky lum është në kërcënim të vazhdueshëm.

Institucionet nuk është se duhet të shpikin rrotën pra duhet të zbatojnë ligjet që vet kanë miratuar

**Përballë kësaj gjendje, cili është reagimi i institucioneve shtetërore, apo thënë më mirë cili do të duhej të ishte reagimi i tyre?*

Institucionet nuk është se duhet të shpikin rrotën. E para, duhet të zbatojnë ligjet që vet kanë miratuar. Përgjithësisht në sektorin e ujërave janë përafruar, ani pse ka ende punë për t'u bërë, me legjislacionin e Bashkimit Evropian (BE). Ekziston ligji për menaxhimin e integruar të burimeve ujore, e po ashtu është i përditësuar sipas direktivave të BE-së. Kuadri institucional, edhe pse nuk është shumë i plotë, ekziston. Është krijuar Agjencia e Menaxhimit të Baseneve Ujore, me katër agjenci rajonale nëpër gjithë Shqipërinë. Ende ka nevojë për përmirësim të kapaciteteve të tyre dhe rritjes së buxhetit të tyre (agjencive). Ajo që duhet bëjë ky institucion, në bazë të ligjit, është të adoptojë menaxhimin e integruar të baseneve ujore në Shqipëri. Secili prej 7 baseneve ujore që ekzistojnë në Shqipëri duhet të ketë dokumentin strategjik për mënyrën e përdorimit të ujit dhe të vet basenit. Ky dokument që (duhet) hartohet nga ekspertë dhe përfshinë grupet e interesit bëhet kushtetuta e me-

naxhimit të baseneve, dhe kështu na tregon se a: ka apo nuk ka nevojë për ndërtimin e hidrocentraleve?; a ka nevojë për industrinë e peshkimit?; a ka nevojë për nxjerrje të materialeve inerte etj, etj?.

Kjo mund të ndalonte shumë aktivitete që sot operojnë mbi base-net ujore në Shqipëri.

** Në mediat shqiptare ka pasur raportime për falsifikime e manipulimeve të lejeve për ndërtimin e hidrocentraleve. Janë këto raste të izoluara të korrupsionit apo kemi të bëjmë me diçka përtej kësaj?*

Pas viteve të '90-ta me rënien e sistemit komunist ndryshoi krejt mënyra e organizimit shoqëror. Për shembull raporti i banimit, ku nga një vend tipik rural, Shqipëria u shndërrua në një vend urban. Lëvizjet demografike të popullsisë, nga fshatrat e largëta në qytet e vogla e më pas në ato të mëdha, bëri që të kemi përqendrim të popullsisë në disa zona të caktuara, dhe kjo krijoi nevojën për ndërtime.

Kompanitë e para të ndërtimit ishin të specializuara në "hedhjen e betonit", kaq dinin të bënin fillimisht. Kjo zgjati deri kah vitet 2000, e pas këtyre viteve popullsia u akomodua - kjo nënkuptonte se këto kompani (të ndërtimit) duhej të falimentonin. Për shkak të këtij përqendrimi të popullsisë lindi kriza (apo nevoja) e energjisë elektrike. Po ashtu kjo erdhi edhe për shkak të rritjes së standardit jetësor, pra u fillua të konsumohej më shumë energji.

Ne duhet të dimë se nëse këto kompani nuk dinë të llobojnë ato janë pjesë e politikës. Janë politikanët pronarë të këtyre kompanive apo të lidhur me to. Të bekuara edhe nga Banka Botërore, që në fund të ditës është bankë që interesin e ka të jep kredi për të përfutur, u ndërmorën fushata të jashtëzakonshme për të kaluar drejt ndërtimit të hidrocentraleve. Dhe janë këto kompani (të ndërtimi) që morën lejet e koncesioneve. Po ashtu u miratuan edhe paketa ligjore gjatë atyre viteve të ndikuara e me direktiva të qarta politike. Këtë duhet ta themi e kështu ta kuptojmë se ndërtimi i hidrocentraleve kështu ndodhi edhe në vendet e tjera të Ballkanit. Nuk u bë për arsye të deficitit të energjisë së këtyre shteteve, por për arsye fitimi të këtyre kompanive - që te ne dikur ishin të specializuara vetëm për të hedhur beton. Sot më nuk hedhin beton nëpër fusha, por hedhin beton në lumenj duke ndërtuar diga. Fitimi është edhe më i madh, pasi është i mbështetur edhe me politika të shtetit që subvencionojnë këtë lloj energjie, pasi quhet si energji i

ripërtëritshme. Mes viteve 2005 e 2010, erdhi bumi më i madh i këtyre koncesioneve. Ndërsa ndërmjet vitit 2010-2015 këto hidrocentrale filluan të ndërtohen.

Mënyra e vendet si u ndërtuan dhe mos respektimi i legjislacionit krijoi një konflikt në mes përdoruesve të tjerë të ujit.

Kompanitë e ndërtimit kanë të drejtë të përdorin ujin, por banorët që jetojnë aty për vite kanë këtë të drejtë të parët. Ne kemi identifikuar shumë raste anembanë Shqipërisë ku ka pasur konflikte të tilla të përdorimit të ujit. Kompanitë për t'i anashkaluar këto konflikte kanë gjetur llojlloj metodash. Qoftë me falsifikime, qoftë me dezinformime, qoftë me presion apo edhe me përçarje. Këtu ajo që vlen të theksohet është inekzistenca e shtetit në këtë proces.

Vendimet në Tiranë – konfliktet aty ku ndërtohen hidrocentralet

** Na e shtjello këtë më tej?*

Shteti jep lejen e ndërtimit të hidrocentraleve e kështu përballë kompanitë me komunitetin dhe pastaj nuk gjendet askund në këtë përballje. Kjo është si të heqësh dorë nga qeverisja në njëfarë mënyre. Vendimet merren në Tiranë ndërsa konfliktet gjenerohen aty ku ndërtohet hidrocentralli. Kështu ka qenë rasti i Valbonës, rasti i Osumit apo të tjera. Ne jemi duke ndjekur raste (të konflikteve) edhe në Mat, Mirëditë, Bulqizë, Dibër apo anekënd Shqipërisë. Ideja është se (me ndërtimin e hidrocentraleve) ndikimi më i madh është tek banorët. Pasi kjo ka bërë që komunitete të tëra të ngelën pa ujë. Kjo është lënda e parë e tyre dhe jo vetëm për të pirë, por e duan ujin për bujqësinë e blegtorinë, thjeshtë për të mbijetuar.

Kur kompania vjen dhe e vendos tubin, e merr ujin të gjithin dhe e devijon shtratin e lumit, natyrisht se kjo sjellë konflikt.

KËTO LLOJ HIDROCENTRALEVE, APO EDHE ÇDO LLOJ VEPRE, NË PARTNERITET PUBLIKO-PRIVAT BËHET PËRMES NJË KONTRATE MES SHTETIT DHE KOMPANISË PRIVATE. INTERESAT E SHOQËRISË NË KËTË KONTRATË I PËRFAQËSON SHTETI, POR QË NUK PO MERR PARAPRAKISHT MENDIMIN E BANORËVE, POR VENDOS NËPËR ZYRA. KJO ËSHTË PËR SHKAK SE KËSHTU ËSHTË KONCEPTUAR DEMOKRACIA NË SHQIPËRI. KËTU PO MENDOHET SE DEMOKRACIA ËSHTË VETËM NJË HERË NË KATËR VITE KUR KEMI ZGJEDHJE. DËGJESA PUBLIKE DUHET TË BËHET ÇDO DITË DHE JO PASI KE DHËNË LEJEN E NDËRTIMIT. VENDOSJA E BANORËVE PËRBALLË KOMPANIVE TË NDËRTIMIT TREGON SE QEVERIA KA HEQUR DORË NGA QEVERISJA. NGA KJO KA PASUR TENSIONE TË MËDHA, NË RASTE EDHE VIKTIMA

KAUZA E VJOSËS TASHMË
ËSHTË NJË KAUZË E
NDËRKOMBËTARIZUAR
DHE QË KA GJETUR
MBËSHTETJE TË MADHE.
MIRËPO ENDE QËNDRON
RREZIKU, PASI KOMPANIA
QË KA MARR KONTRATËN
ËSHTË NË PËRGATITJE TË
DOKUMENTACIONIT TË
NEVOJSHËM PËR T'U PAJISUR
ME LEJEN MJEDISORE. POR,
NE JEMI KËTU PËR T'A QUAR
KËTË KAUZË NË VESHËT E
ÇDO POLITIKANI, DHE TË
JU TREGOJMË SE JEMI NË
GJENDJE PËR TË NDALUAR MË
TË KEQEN. SEPSE VENDOSJA E
NJË DIGE NË LUMIN E VJOSËS
DO ISHTE PRAKTIKISHT
VDEKJA E NJË TJETËR LUMI NË
SHQIPËRI, ASHTU SIÇ U BË ME
DRININ E DEVOLLIN. NË ANËN
TJETËR, KJO DO TË BËNTE
EDHE VDEKJEN E LUMIT TË
FUNDIT TË EGËR NË EVROPË

** Në anën tjetër kemi një “zgjim”,
nëse mund ta quajmë kështu,
të qytetarëve për mbrojtjen e
mjedisit - sidomos të lumenjve.
Mirëpo, duket se në shumë raste,
banorët janë të vetëm përballë
ndërtuesve, e po ashtu nuk
është se kanë një mbështetje të
gjerë shoqërore. Qëndrojnë këto
përshtypje?*

Kjo qëndron. Konflikti është mes banorëve dhe kompanive, dhe institucionet nuk gjenden aty. Këto lloj hidrocentraleve, apo edhe çdo lloj veprë, në partneritet publiko-privat bëhet përmes një kontrate mes shtetit dhe kompanisë private. Interesat e shoqërisë në këtë kontratë i përfaqëson shteti, por që nuk po merr paraprakisht mendimin e banorëve, por vendos nëpër zyra. Kjo

është për shkak se kështu është konceptuar demokracia në Shqipëri. Këtu po mendohet se demokracia është vetëm një herë në katër vite kur kemi zgjedhje. Dëgjesa publike duhet të bëhet çdo ditë dhe jo pasi ke dhënë lejen e ndërtimit. Vendosja e banorëve përballë kompanive të ndërtimit tregon se qeveria ka hequr dorë nga qeverisja. Nga kjo ka pasur tensione të mëdha, në raste edhe viktima. Banorët janë në atë pozitën e boksierit të mbështetur tek cepi ku nuk kanë çka të humbasin më.

** Për fund, a ekziston ende rreziku që të dëmtohet edhe lumi “i fundit i egër” i Shqipërisë?*

Vjosa nuk është se s'është cenuar, apo s'është prekur nga hidrocentralet - janë rreth 40 hidrocentrale në të gjithë pellgun. Tetë janë hidrocentrale të mëdha me digë, ndërsa janë disa tjerë të vegjël nëpër degë të lumit Vjosa. Kërcënimi më i madh që i kanoset Vjosës është ndërtimi i hidrocentralit të Kalivashit dhe atij të Pocenit, ku veçse kemi dy kontrata të koncesionit të dhëna nga qeveria shqiptare (njëra në vitin 2015 e tjera në vitin 2017). Fatmirësisht, ne si Eco Albanian i'a kemi dalë që ta anulojmë njërin prej tyre me vendim gjykate, ani pse procesi vazhdon.

Kauza e Vjosës tashmë është një kauzë e ndërkombëtarizuar dhe që ka gjetur mbështetje të madhe. Mirëpo ende qëndron rreziku, pasi kompania që ka marr kontratën është në përgatitje të dokumentacionit të nevojshëm për t'u pajisur me lejen mjedisore. Por, ne jemi këtu për t'a quar këtë kauzë në veshët e çdo politikani, dhe të ju tregojmë se jemi në gjendje për të ndaluar më të keqen. Sepse vendosja e një dige në lumin e Vjosës do ishte praktikisht vdekja e një tjetër lumi në Shqipëri, ashtu siç u bë me Drinin e Devollin. Në anën tjetër, kjo do të bënte edhe vdekjen e lumit të fundit të egër në Evropë.

ЗАМОЛИВМЕ ДЕЛ ОД УЧЕСНИЦИТЕ НА ПРОГРАМИТЕ НА ФОНДАЦИЈАТА ФРИДРИХ ЕБЕРТ, АКТИВИСТИ ЗА ЗАШТИТА НА ЖИВОТНАТА СРЕДИНА, ДА СПОДЕЛАТ СО НАС НИВНИ ИСКУСТВА И ДОСТИГНУВАЊА ВО РАБОТЕЊЕТО. ВО РУБРИКАТА АКТИВИЗАМ, НА ПРАШАЊЕТО: КОЕ Е ВАШЕТО НАЈГОЛЕМО ДОСТИГНУВАЊЕ КАКО ЕКО-АКТИВИСТ, СВОИ ИСКАЖУВАЊА СПОДЕЛУВААТ ХАНС ХЕДРИХ ОД РОМАНИЈА И БЕСИЈАН ПЕША ОД АЛБАНИЈА

КОГА ПОРАЗОТ ЌЕ СТАНЕ НАЈГОЛЕМА ПОБЕДА

ХАНС ХЕДРИХ, РОМАНИЈА www.neuerweg.ro

Уште од 2005 година сум активист за животна средина и граѓански права и се соочувам постојано на суд со: службите, политичарите, големите инвеститори и останатите влијателни елити, кои се обидуваат да

спроведат илегални и уништувачки проекти.

Во периодот од 2014 до 2019 година нашето здружение *Нов Пат*, водеше шест процеси против нелегалната градба и работењето на голема пилана на компанијата Holzindustrie Schweighofer – и ги изгубивме сите процеси, иако состојбата беше јасна и правните аргументи беа во наша корист.

Одмаздата на компанијата следеше веднаш потоа, тие побараа финансиска отштета лично од мене и од моите колеги од здружението за судските трошоци за изгубените тужби. Бараа да добијат од нас приближно 45.000 евра преку шест граѓански тужби. Неочекувано дојде првата заплена од банка од над 4.800 евра.

Во една ваков итен случај немав друг избор освен да излезам во јавноста со повик за донации. Подготвеноста за донирање беше огромна, така што собрав повеќе од 6.000 евра, со кои не само што можам да ги отплаќам моите долгови чекор по чекор, туку и за адвокатката која успешно и во наша корист ги заврши до сега три, од шесте процеси.

Солидарноста и подготвеноста за помош што ги искусив ми покажа дека како активисти за животна средина не сте оставени сами на себе во вакви случаи. Тоа е победа над цинизмот и себичноста на моќниците и продолжува да ме охрабрува да се борам за општото добро во мојата земја!

превод од германски јазик: Нита Старова

WENN NIEDERLAGEN ZUM GRÖSSTEN SIEG WERDEN

HANS HEDRICH, NEUERWEG, ROMANIA www.neuerweg.ro

Seit 2005 bin ich Umwelt- und Bürgerrechtsaktivist und setze mich in Rumänien immer wieder vor Gericht mit Behörden, Politikern, Großinvestoren und sonstigen einflussreichen Eliten auseinander, wenn diese illegale und zerstörerische Projekte durchzusetzen versuchen.

Von 2014 bis 2019 führte unser Verein *Neuer Weg* sechs Verwaltungsprozesse gegen den illegalen Bau und Betrieb eines Großsägewerks der Firma Holzindustrie Schweighofer – und verlor sie allesamt, trotz eindeutiger Rechtslage zu unseren Gunsten.

Die Rache der Firma folgte umgehend, als diese mich und meinen Vereinskollegen persönlich finanziell für die Gerichtskosten der verlorenen Prozesse haftbar machen wollte. Circa 45.000 Euro wollte sie von uns durch sechs Zivilklagen erhalten. Es folgte überraschend eine erste Kontopfändung über 4800 Euro.

In dieser Notlage blieb mir nichts anderes übrig, als mich mit einem Spendenaufruf an die Öffentlichkeit zu wenden. Die Spendenbereitschaft war überwältigend, so daß ich über 6000 Euro einnahm, mit denen ich nicht nur meine Schulden schrittweise bezahlen kann, sondern auch eine Anwältin, die bisher drei der sechs Prozesse erfolgreich zu unseren Gunsten durchgefochten hat.

Die erlebte Solidarität und Hilfsbereitschaft hat mir gezeigt, daß man als Umweltaktivist in der Not nicht alleingelassen wird. Es ist ein Sieg über den Zynismus und Egoismus der Mächtigen und ermutigt mich weiterhin für's Gemeinwohl in meinem Land zu kämpfen!

Жарз е мало село кое се наоѓа на југот на Албанија, веднаш до нафтеното поле *Патос Маринза*, најголемото копнено нафено поле во Европа. Нафтеното поле е дадено под концесија во 2004 година на канадската компанија *Банкерс Петролеум* која работи на експлоата-

ција на нафта или дополнителни истражувања. Во 2008 година, БП започнува да користи фрактирање како метод за екстракција на нафта.

Како резултат на тоа страдеше животната средина. Водата за пиење е токсична и не може да се користи. Истото се однесува и за водата што се користи за земјоделството, оттогаш производството е намалено. Но, најстрашен исход е уништувањето на куќите, од кои луѓето заминуваат заради честите земјотреси. Според албанскиот Институт за сеизмологија, во периодот септември-ноември 2016 година, во Жарз имало повеќе од 2.700 земјотреси. Повеќе од 30 на ден. Селото, практично, живеело во еден голем бран на потреси, куќите започнале да оштетуваат и да се рушат. Селаните почнале да се плашат за својот живот. Потресите започнале уште од 2008 година, откако БП започна да работи со употреба на методи на фрактирање.

<https://www.facebook.com/thurje/videos/564414657101040/>

(документарен филм со интервјуа во селото, кој го прикажува уништувањето на куќите)

<https://www.facebook.com/thurje/videos/535486026660570/>

(видео кое го прикажува рушењето на училиштето поради земјотрес)

Селаните се жалатуште од 2009 година, но без резултати. Владата постојано ветуваше решенија, но никогаш не интервенираше, а *Банкерс* продолжуваше да ја труе земјата и водата и да ги уништува домовите. Селаните побараа помош од нас, *Нисма Турје*, и ние им понудивме да им помогнеме да се организираат подобро.

Во декември 2017 година организиравме штрајк со глад. Целта беше да се привлече вниманието на медиумите и Владата да почне да зборува за Жарз.

<https://www.facebook.com/thurje/videos/536444619898044/>

(моментот кога започнува штрајкот со глад)

Медиумите молчеа за штрајкот со глад, како што молчеа и за проблемите во Жарз. Но, дејствувавме на социјалните медиуми и видеата беа добро дистрибуирани, така што стотици илјади Албанци можеа да го следат она што се случуваше.

Паралелно со штрајкот со глад, ги организиравме селаните да го блокираат патот што води кон нафтеното поле.

На 8-миот ден од штрајкот со глад, група пратеници се појавија обидувајќи се да ги убедат селаните да се повлечат и да си одат дома. Селаните ги избркаа пратениците.

<https://www.facebook.com/thurje/videos/538263463049493/>

(посетата на пратениците)

Додека здравјето на учесниците во штрајкот се влошуваше секој ден, медиумите молчеа за целата работа. Ниту една телевизија не известуваше за тоа што се случуваше, освен локалната мала телевизија во Фиер.

<https://www.facebook.com/thurje/videos/538403773035462>

(штрајкувачите се хоспитализирани)

На 27 септември, по 10 дена штрајк со глад, Владата одлучи да формира интерминистерска група предводена од заменик-претседателот на Владата, која ќе ја процени целата ситуација и ќе предложи решенија за Владата во рок од 30 дена. Штрајкот со глад беше прекинат.

Помина еден месец, но ништо не се случи. Владата не исполни ниту една од должностите на работната група. Сè што тие се обидоа да направат во овој период беше да ги замолчат организаторите на штрајкот со глад, обидувајќи се да ги вработат или да им се заканат на секој можен начин. Не успеаја во тоа и на 3-ти февруари започна вториот штрајк со глад.

<https://www.facebook.com/thurje/videos/555177751358064/>

Медиумите молчеа, исто така и Владата и политичката опозиција. Единствениот канал што го следеше штрајкот со глад беше нашата фејсбук-страница и неколку други големи фејсбук-страници. Интернет заедницата се налути на медиумите што молчеа во една ваква ситуација. Особено откако се влоши здравствената состојба на штрајкувачите. Еден од штрајкувачите изгуби свест додека известуваше пред камерата на онлајн заедницата.

<https://www.facebook.com/thurje/videos/557397924469380/>

Паралелно, селаните излегуваа секој ден и го блокираа главниот пат по еден час за да покажат солидарност со штрајкувачите со глад.

<https://www.facebook.com/thurje/videos/559983144210858/>

Од друга страна, пак, учениците почнаа да ја бојкотираат наставата за да покажат солидарност со штрајкувачите.

<https://www.facebook.com/thurje/videos/561362594072913/>

И покрај сите преземени дејствија, Владата молчеше, како и медиумите и опозицијата. На 17-тиот ден од штрајкот со глад, решивме да преминеме кон поголема акција. Повеќе од 40 лица од Жарз се придружија кон маршот до Тирана, на оддалеченост од 130 км. Целта беше да се подигне свесноста и да се спротивставиме на Министерството за енергетика сè додека не се испорачаат 3-те барања до Владата: 1. Со извршна наредба да се забрани фракирање како метод; 2. Целосно да се надомести оштетувањето на куќите; 3. Целосно да се рехабилитира животната средина.

Маршот започна на 22 февруари.

<https://www.facebook.com/thurje/videos/563539503855222/>

По патот, учесниците на маршот ги поздравуваа граѓани, им честитаа и им искажуваа солидарност.

<https://www.facebook.com/thurje/videos/563556833853489/>

<https://www.facebook.com/thurje/videos/563569027185603/>

Учесниците на маршот преноќуваа во шатори, а луѓето од околните градови им носеа храна и вода. Солидарноста за време на маршот беше неверојатна.

<https://www.facebook.com/thurje/videos/563723220503517/>

<https://www.facebook.com/thurje/videos/564402090435630/>

Граѓанските активисти, актери и професори се придружуваа на маршот по неколку часа и пишуваа за проблемот во Жарз на своите профили.

<https://www.facebook.com/thurje/videos/564030360472803/>

По четиридневниот марш, учесниците на маршот пристигнаа во Тирана каде ги пречекаа илјадници граѓани.

<https://www.facebook.com/thurje/videos/564848193724353/>

Пред Министерството за економија беше одржан голем протест. За време на протестот полицијата употреби насилство кон некои од демонстрантите. Еден од нив беше и хоспитализиран.

<https://www.facebook.com/thurje/videos/564968443712328/>

По отпорот, Владата одлучи да седне на масата за преговори. Преговорите траеја 4 дена, а за тоа време учесниците на маршот спиеја надвор, на отворено, бидејќи полицијата не дозволи да се постават шатори. Илјадници граѓани секој ден се придружуваа, поминуваа извесно време со демонстрантите, носеа: облека, храна, вода, цигари и испраќаа пораки за солидарност. Медиумите почнаа да известуваат, а протестот на Жарз стана главна вест насекаде. Сите ток-шоуа во земјата започнаа да нè бараат за гостување во емисии и дебати. Беше остварена првата голема победа. Албанците почнаа да слушаат што се случуваше во Жарз и за вината на *Банкерс Петролеум*.

На 4-тиот ден од отпорот, Владата одлучи да ги прифати сите наши барања. Хидрауличното фрактурирање беше забрането со извршна наредба. Со Одлука на Советот на министри, на селаните целосно им беше надоместена физичката штета на куќите, како и целосна рехабилитација на областа. Од друга страна, се отвори процес на арбитража за компанијата со цел да ја прифати вината и сè да плати.

<https://www.facebook.com/thurje/videos/566663160209523/>

превод од англиски јазик: Нита Старова

NISMA THURJE (HASHTAG INITIATIVE)

BESJAN PESHA

Zharrez is a small village in the south of Albania, next to the Patos Marinza oil field, the largest onshore oilfield in Europe. The oil field has been given in concession to a Canadian Company, Bankers Petroleum, in 2004 and they operate in oil extraction or further explorations. In 2008, BP starts using fracking as a method for oil extraction. As a result, the environment suffered a lot. Drinking water is poisoned and can't be used, same for the water used for agriculture and therefore the production was running low since then, but the most devastating outcome is the destruction of the houses where people live due to frequent earthquakes. According to Albanian Institute for Seismology during September-November 2016 there were more than 2700 earthquakes in Zharrez. More than 30 a day. The village practically was living in a big wave and due to that fact houses got cracked, their roofs opened, and villagers started to fear for their life. The shakes started only after 2008 after BP started to operate using Fracking methods.

<https://www.facebook.com/thurje/videos/564414657101040/>

(a documentary with interviews and footage from the village showing the destruction of the houses)

<https://www.facebook.com/thurje/videos/535486026660570/>

(video showing the school falling apart due to earth shakes)

Villagers since 2009 have been complaining, but with no results. The government kept promising solutions but will never interfere, and Bankers would continue poisoning land and water and destroy their homes. They asked for our help, Nisma Thurje a grassroots organization, and we offered to help them organize better.

In December 2017, we organized a hunger strike. The aim was to bring media attention and to have government to talk about Zharreza.

<https://www.facebook.com/thurje/videos/536444619898044/>

(the moment the hunger strikes begins)

Media was silent about the hunger strike as it kept silent about the problems in Zharrez. But we were operating on the social media and videos got a good distribution so hundreds of thousands of Albanians could follow what was going on.

In parallel with the hunger strike, we organized the villagers to block the road that leads to the oil field.

<https://www.facebook.com/thurje/videos/538263463049493/>

On the 8th day of the hunger strike, a group of MPs show up trying to convince the villagers to quit and go home. The villagers kicked them out.

<https://www.facebook.com/thurje/videos/538263463049493>

(MPs visit the hunger strike)

While the health of the participants in the strike was getting worse every day, the media kept silent about the whole thing. Not a single tv showed what was happening apart from a local small tv in Fier.

<https://www.facebook.com/thurje/videos/538403773035462>

(Strikers are taken to hospital)

On September 27, after 10 days of hunger strike, the government decided to form an inter-ministerial group led by the Vice PM which would evaluate the whole situation and propose solutions to the government within 30 days. The hunger strike was interrupted.

<https://www.facebook.com/thurje/videos/538725526336620/>

A month passed but nothing happened. The government didn't fulfill any of the duties of the working group. All they tried to do during this period was to silence the organizers of the hunger strike by trying to employ them or threaten them in every way possible. They didn't succeed and on February 3d a second hunger strike began.

<https://www.facebook.com/thurje/videos/555177751358064/>

The media kept silent and so did the government and the political opposition. The only channel to follow the hunger strike was our fb page and other big pages on fb. The online community became very

angry with the media keeping silent about it. Especially after the strikers started to suffer from the lack of food and their health conditions worsened. One of the strikes lost his senses while talking to the camera for the online community.

<https://www.facebook.com/thurje/videos/557397924469380/>

In parallel villagers would go out every day and block the main road for one hour to show solidarity with the hunger strike.

<https://www.facebook.com/thurje/videos/559983144210858/>

On the other hand, kids started to boycott school to show support for the hunger strike.

<https://www.facebook.com/thurje/videos/561362594072913/>

No matter all the actions taken, the government kept silent and so did the media and the opposition. On the 17 day of the hunger strike we decided to move to a larger action. More than 40 people from Zharrez joined in a walking March towards Tirana 130 km of distance. The aim was to raise more awareness and to resist in from of the Ministry of Energy until 3 requests were delivered from the government: 1. Fracking to be banned as a method with an executive order. 2. Full compensation for the physical damages of the houses. 3 Full rehabilitation of the environment.

The march started on February 22.

<https://www.facebook.com/thurje/videos/563539503855222/>

People were stopping on the way to congratulate and show solidarity.

<https://www.facebook.com/thurje/videos/563556833853489/>

<https://www.facebook.com/thurje/videos/563569027185603/>

The marchers would spend the night outside in tents and people would bring food and water from the nearby cities. The solidarity shown in this march was amazing.

<https://www.facebook.com/thurje/videos/563723220503517/>

<https://www.facebook.com/thurje/videos/564402090435630/>

Civil society activists, actors and professors would join the march for some hours as well and would speak in their fb profiles about the problem of Zharreza.

<https://www.facebook.com/thurje/videos/564030360472803/>

After 4 days of march, they make it to Tirana where thousands are waiting for them.

<https://www.facebook.com/thurje/videos/564848193724353/>

A big protest was held in front of the Ministry of Economy. During the protest police used violence against some of the protesters. One of them was taken to the hospital.

<https://www.facebook.com/thurje/videos/564968443712328/>

After the resistance, the government decided to seat on the negotiation table. Negotiations went on for 4 days and marchers were sleeping outside on the open air as the police wouldn't allow the tents. Hundreds of people every day would join, spend some time with the protesters, bring clothes, food, covers, water of cigarettes and give messages of solidarity. Media started to talk and Zharreza protest became first news everywhere. All the talk shows in the country started to communicate with us to organize talk shows and debates. A first big victory was already achieved. Albanians were hearing what was going on in Zharrez and about the faults of Bankers Petroleum.

On the 4th day of the resistance the government decided to accept all of our requests. Fracking was banned with an executive order. Full compensation was awarded to the villagers for the physical damages of the houses with a decision of the Council of Ministers as well a full rehabilitation of the area. On the other hand, a process of arbitration was opened with the company to have her accept wrongdoings and pay for everything.

<https://www.facebook.com/thurje/videos/566663160209523/>

ПРЕДИЗВИЦИ - списание за општествени прашања

ТРИМЕСЕЧНИК - излегува четири пати годишно
(март/јуни/септември/декември)

ГОДИНА II
БРОЈ 5
МАРТ 2020
бесплатен примерок

ИЗДАВА
ФРИДРИХ ЕБЕРТ ФОНДАЦИЈА – СКОПЈЕ

РЕДАКЦИЈА:
Манчо Митевски (главен уредник)
м-р Нита Старова (заменик главен уредник)
Огнен Малески
д-р Ванчо Узунов
д-р Ана Чупеска
м-р Лура Положани

ЛЕКТОР:
Инда Савиќ Костова

ГРАФИЧКИ УРЕДНИК:
Ели Гроздановска, КОНТУРА

ПЕЧАТИ:
КОНТУРА

ТИРАЖ:
200

Текстовите се примаат на адреса:
Фридрих Еберт Фондација
Ул. „Борка Талески“ 42/6
1000 Скопје
Тел. + 389 2 3093-181/-182
Е-пошта: nita.starova@fes-skopje.org

